

Manastir Mileševa

Olivera Kandić, Svetlana Popović, Radojka Zarić

(Beograd 1995.)

Istorija manastira

U srednjovekovnoj župi Crnoj Steni, u Polimlju, osnovao je princ Vladislav Nemanjić manastir Mileševu, oko 1219. godine. Vladislav je bio drugi sin kralja Stefana Prvovenčanog i unuk Stefana Nemanje, osnivača dinastije koja je vladala Srbijom skoro 200 godina. Na srpski presto Vladislav je došao 1234. godine, posle starijeg brata Radoslava i ostao do 1243, kad ga je predao trećem sinu Stefana Prvovenčanog - Urošu. Glavnu i nastirsku crkvu posvetio je Vaznesenju Hristovom i odredio je za svoj mauzolej. Sahranjen je u južnom delu hrama, ispod kti-torske kompozicije, na kojoj je predstavljen s modelom crkve koju daruje Hristu posredstvom Bogorodice.

Nije sačuvano nijedno onovremeno svedočanstvo o godini izgradnje i oslikavanja crkve. Zbog toga se ona određuje posredno, na osnovu tumačenja vladarskih portreta naslikanih na zidovima crkve i mnogo poznijih zapisa. Na freskama u staroj priprati prikazano je porodično stablo Nemanjića. Na istočnom zidu povorku predvodi Nemanja, a do njega je tadašnji arhiepiskop srpske crkve Sava. Na severnom zidu slede figure Stefana Prvovenčanog, u to vreme kralja Srbije, zatim njegovog naslednika i savladara Radoslava i, na kraju, princa Vladislava s modelom crkve čiji je ktitor. Na južnom zidu, izbleдела figura mladog vladara najverovatnije predstavlja nikejskog cara Jovana III Vataca. Uzimajući u obzir da je Prvovenčani umro 1228. godine, da mu je Radrslav bio savladar od 1220, a Jovan Vatac stupio na vizantijski presto 1222, mileševske freske su morale nastati između 1222. i 1228. godine. Na oba modela crkve koja Vladislav na freskama drži u ruci nije naslikana spoljna priprata. Ona je prizidana posle dovršenja glavnog dela hrama, a pre 1237. godine, verovatno još za života Svetog Save, i po njegovoj zamisli. Ubrzo posle Savine smrti u Trnovu u Bugarskoj, kralj Vladislav mu je u mileševskoj crkvi pripremio grob i uz velike počasti preneo i sahranio. Nedugo zatim, mošti su mu izvađene iz groba i izložene u ukrašenom ćivotu „po sred svete i velike crkve". To su zabeležili u biografijama Svetog Save njegov savremenik Domentijan i nešto kasnije Teodosije. Mošti prvog srpskog arhiepiskopa donele su Mileševi veliko poštovanje i slavu tako da se u kasnijim spisima ona često naziva manastirom Svetoga Save.

Rana istorija jednog od najznačajnijih srpskih manastira je nepotpuna, jer nije ostalo dovoljno pisanih istorijskih svedočanstava o njemu. Zna se da je Vladislav, kao ktitor, prema srednjovekovnom pravu, morao izdati osnivačku povelju manastiru kojom mu dodeljuje imanja od kojih će se održavati. Na žalost, nijedan dokument nije sačuvan. Iz drugih srednjovekovnih spisa poznato je da je u Mileševi bio na snazi „Zakon Svetoga Save", koji je ustanovljen još u doba osnivanja Studenice. Taj zakon je određivao dužnosti i obaveze svih žitelja manastirskog vlastelinstva. Manastirski život i uređenje bili su propisani tipikom. Nije poznato šta je sve sadržavao mileševski tipik, ali se može pretpostaviti da je bio napisan po uzoru na studenički. Monaški život bio je organizovan kao opštežiče (kinovija). Monasi su zajedno živeli, radili i

obedovali u prostranoj trpezariji. Samostalno pripremanje hrane bilo je strogo zabranjeno. U srednjovekovnoj Srbiji to je bio jedini oblik života u manastirskoj zajednici, izuzimajući isposnice, koje su se osnivale i pored najznačajnijih monaških naseobina. Manastir Mileševa je sigurno imao isposnice u svojoj okolini. One su se verovatno nalazile u stenovitoj klisuri reke Mileševke, u pećinama, od kojih je jedna i danas poznata kao pećina Svetoga Save. Manastir je bio i značajno književno središte. Tako je za kralja Vladislava 1264. godine tu prepisan Prolog, a za kraljicu Jelenu 1295. Nomokanon.

Manastir Mileševa je osnovan u neposrednoj blizini važnog srednjovekovnog puta, koji je povezivao primorske oblasti sa središnjim delovima države i išao dalje na istok. Njime se odvijala živa karavanska trgovina između Primorja i zaleđa. To je jedan od razloga što se rano u srednjem veku nadomak Mileševe razvio manastirski trg, današnje Prijepolje, koje se sa takvom namenom pominje 1343. godine. Put je u srednjem veku vodio desnom obalom Mileševke, pa je nedaleko od manastira, na mestu gde se danas nalazi „Begov most“, prelazio na levu obalu reke i vodio padinompored manastira dalje u unutrašnje oblasti države. Ostaci toga puta prekrivenog kalcijumom sačuvani su do danas. Na mestu gde se jedan krak odvajao od glavnog puta i vodio do monaškog naselja, bilaje u XVI veku velika kamena građevina, koja je služila kao putna stanica (han) i pripadala vlastelinstvu manastira. Ostaci te građevine, porušene i zasute zemljom, sada se nalaze na livadi iznad manastira.

Mileševa je u srednjem veku bila jedan od najznačajnijih manastira. Njeno vlastelinstvo su uvećavali i potonji srpski vladari. Potvrđivali su joj stara dobra i dodeljivali nova. Kralj Uroš je 1276. godine podario Mileševi manastir Svetog Nikole u Hvosnu a despot Stefan Lazarević je 1413. priložio pet sela i dao posebne povlastice.

Sa razvojem kulta Svetog Save rastao je i ugled mileševskog manastira. Bosanski ban Tvrtko se 1377. godine, najverovatnije u ovoj nemanjičkoj zadužbini, krunisao „sugubim (dvostrukim) vencem“ za kralja Bosne i Srbije, a Stefan Vukčić-Kosača nazivao se od 1449. godine hercegom od Svetog Save. U Mileševi je početkom XV veka osnovana Mileševska mitropolija, koja je trajala skoro celo stoleće.

Manastir je prvi put rušen možda već krajem prve polovine XIII stoleća, kad je u provali Kumana stradao i manastir Svetog Petra u Bijelom Polju. Arheološka iskopavanja su pokazala da je u Mileševi, verovatno u to vreme, znatno oštećen bedem duž severne strane monaškog naselja.

Velika razaranja zadesila su manastir već sa prvim prodorima Turaka. U vreme pada srpske srednjovekovne države, 1459. godine, popaljen je i porušeni su delovi njegovih obimnih zidova. Ubrzo je manastir obnovljen i u njemu je nastavljen život.

U XVI veku Mileševa je dostigla najveći uspon. Bila je ugledan i bogat manastir, s velikim brojem monaha. Toliko je bila ekonomski razvijena da su njeni kaluđeri od 1573. do 1586. godine izvozili u Dubrovnik oko 500 grla stoke godišnje. Dobri prihodi u dužem periodu i preduzimljivi igumani omogućili su da se tu razvije raznovrsna kulturna i zanatska delatnost, kao i da se preduzmu obimnije popravke manastira kojima je obeleženo gotovo celo stoleće. Uz crkvu su dodati novi prostori, ponovo su oslikani delovi naosa, a zgrade monaškog naselja su obnovljene ili iz osnova izgrađene. U manastiru su prepisivane, povezivane, ali i štampane knjige. Poznate su dve mileševske štamparije: prvaje radila 1544. i 1545. a druga 1557. godine. Mileševci su taj zanat učili u Veneciji, gde su inače njihova sabraća dugo važila za najveštije štampare ćirilske knjige svoga vremena.

Manastir su često posećivale diplomate i drugi putnici iz Francuske, Nemačke i Italije. Pojedini su, zadivljeni sjajem, bogatstvom i lepotom fresaka, ikona i relikvijara zabeležili značajne podatke o crkvi, manastiru i životu njegovih monaha.

Sredinom XVI veka Mileševa je bila najznačajnije središte duhovnog života Srba. Veliki udeo je imala u obnovi srpske Crkve i bila oslonac u očuvanju nacionalne svesti. Bili su joj privrženi uticajni članovi porodice Sokolović, rodnom iz ovog kraja - veliki vezir Mehmed paša i patrijarh Makarije (kao i njegovi naslednici), koji su imali nesumnjive zasluge za ponovno uspostavljanje Pečke patrijaršije i širenje srpskog pravoslavlja, gde je Mileševa imala jednu od vodećih uloga.

Sveti Sava je bio simbol Mileševine, što je presudno uticalo na njen ugled i značaj. Njegov kult je ovde negovan i širio se u sve krajeve zemlje. Svetog Savu su poštovali i verovali u njegovu moć isceljivanja i hrišćani i muslimani. Mileševski kaluđeri su uvek naglašavali svoju ulogu čuvara njegovih mošti-ju, čak i kada su one odnete i spaljene. Kao osnivač srpske crkve, svetac, zaštitnik i čudotvorac bio je Sveti Sava izvor književnih dela i brojnih narodnih predanja koja su se prenosila u sve krajeve nastanjene Srbima. Turci su smatrali da će uništenjem njegovih moštiju Srbe najoštrije kazniti za pobunu i zaustaviti njihov nacionalni polet. Tako je Mileševu iznenadna nesreća zadesila 1594/1595. godine, kada su Turci odneli njenu najveću svetinju - mošti Svetoga Save i spalili na Vračarevom brdu u Beogradu. Kult Svetoga Save, međutim, nije posle toga zamro, kao ni život u Mileševi.

Početak XVII veka Mileševa je još uvek bila razvijen manastir. Nova nevolja ju je snašla 1624. godine, kada je nabujala rečica Kosačanka odnela deo porte sa građevinama. Oronulost manastira nagnala je mileševskog igumana Teodosija da sa nekoliko kaluđera ode u Moskvu i od ruskog cara zatraži pomoć za obnovu. Naveo je tada da je crkva oslikana zlatom i svetim likovima, ali je olovo na njoj propalo od dugogodišnjeg stajanja i da ga treba zameniti. Po njegovim rečima krovni pokrivač se sastojao od 4.600 olovnih tabli 2,5 lakta dužine, a pod njim služi osam oltara. Ovde su verovatno ubrojani i paraklisi koji su se nalazili u sklopu monaškog naselja. Pomoć su dobili kao i pravo da svake šeste, kasnije i svake četvrte godine, dolaze po nju. Do sredine XVII veka igumani Teodosije, Vasilije i Vi-sarion temeljno su obnovili crkvu i manastirsku zgradu, koristeći priloge ruskih careva i gospodara Vlaške i Moldavije.

Od kraja XVII do poslednjih decenija XVIII veka Mileševu su Turci nekoliko puta palili i pljačkali. U jednom požaru bili su zahvaćeni i delovi crkve. Posle 1688. godine, kad je manastir popaljen, u velikim seobama srpskog naroda povukao se i veći broj monaha, idući na sever sve do Budima i Sentandreje, a posle pohare 1782. godine ostao je pust, bez monaha. Crkva se polako obrušavala, a pljačkaši su polomili sarkofage i raskopali grobnice u njoj tražeći dragocenosti. Ruševine manastira za-tekao je 1857. godine ruski naučnik i diplomata Aleksandar Giljferding i opisao ih. Crkva je tada bila znatno oštećena, bez krovova i kupola, zasuta zemljom i obrasla rastinjem.

Ugledne priepoljske porodice Veseličića, Stanišića, Miletića i Petrovića, sa nastojateljem manastira Makarijem Vujićem, dobile su 1863. godine dozvolu za obnovu crkve od vezira Osman Topal-paše i počele da prikupljaju novac za to. Osim dobrovoljnih priloga okolnog stanovništva, znatnu finansijsku pomoć pružilo je Ministarstvo prosvete i crkvenih dela Kneževine Srbije, po nalogu kneza Mihaila Obrenovića. Obnova crkve trajala je šest godina, a uradili su je domaći majstori. Tada su prezidani svi gornji delovi zidova i krovni venci,

proskomidija i dakonikoh ozidani su iz temelja a najvećim delom i obe kapele, tamburi i kupole. Svi prozori i zapadni portal dobili su nove kamene okvire. Krovovi su pokriveni šindrom, koja je ubrzo zamenjena plehom. Na severozapadnoj strani manastira podignuta je zgrada, danas poznata pod imenom „mali konak“, a 1884. godine, na ostacima srednjovekovnih zdanja sazidana je prostrana kamena građevina, „novi konak“. Tada su sagrađeni i vodenica uz jugoistočni deo manastira i drveni most, na žalost docnije porušen, koji je povezivao obale Mileševke. Manastir je ponovo stradao u velikoj poplavi krajem XIX stoleća kad je nabujala Mileševka razorila vodenicu i odnela južni deo kamenog novog konaka. Posle poplave konak je prepravljen i sazidani su zaštitni kameni zidovi uz reku Mileševku, a 1911. godine ispred crkve je podignut težak kameni zvonik. U prvoj polovini XX veka održavane su postojeće manastirske zgrade, a sazidani su i novi ogradni zidovi od kamena sa severne i istočne strane. Na zaravni severno od manastirske porte, od manastirskih ekonomskih zgrada sačuvala se samo stara kamena staja.

Mileševa je u drugoj polovini XX veka nastavila da živi kao mala monaška zajednica, a od srednjovekovnih građevina preostala je, u izmenjenom obliku, samo crkva Vaznesenja.

Istraživanja i konzervatorski radovi

Posle Drugog svetskog rata, Zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije izvršio je najhitnije konzervatorske radove na crkvi. Tada je ona popravljena i pokrivena olovnim limom a freske su očišćene i konzervirane. Rekonstruisan je „mali konak“. Obimni istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi počeli su 1980. godine na crkvi, monaškom naselju i neposrednoj okolini i još nisu završeni. Tokom istraživanja crkve došlo se do mnogih saznanja o njenoj izvornoj arhitekturi i kasnijim prepravkama. Starijem delu crkve vraćeni su prvobitni osnovni oblici, osim kupole. Promenjeni su krovovi, venci, fasade, pločnik u unutrašnjosti. Spoljna priprata je konzervirana u oblicima koje je dobila u XIX veku, uz manje izmene. U unutrašnjosti priprate prikazana je stara konstrukcija delimičnom obnovom poda na spratu. Na prvobitne delove zidova crkve postavljen je tanji sloj maltera, a na sva kasnija zidanja, deblji.

Arheološkim iskopavanjima otkriveni su ostaci manastirskih građevina, do tada nepoznati, koji svedoče o neprekinutom živo-tu manastira i njegovim vrednostima od XIII do kraja XVIII veka. Ostaci ovih zgrada se konzerviraju i delimično obnavljaju, zajedno s obimnim zidom. Kula sa ulazom u manastir na jugoistočnoj strani porte nedavno je obnovljena do prvog sprata.

*Olivera Kandić
Svetlana Popović*

Arhitektura

Crkva Vaznesenja Hristovog

Glavna crkva manastira Mileševe pripada, po arhitektonskim obeležjima, drugom, zreлом razdoblju monumentalne arhitektureu Raškoj, koji počinje izgradnjom Žiče. Graditeljski program utvrđen u žičkoj crkvi, nastojanjem Svetog Save, bio je osnova za oblikovanje srpskih pravoslavnih hramova kroz ceo XIII vek.

Srpska sakralna arhitektura, stvarana na granici između Vizantije i Zapada, pokazivala je, od početka svog razvoja, uticaje obe ove kulture. Prostorni raspored zasnovan je bio na rešenji-ma vizantijskih crkava, a spoljni oblici imali su elemente svojstvene romaničkom graditeljstvu. U takvom spoju, obogaćenom domaćom tradicijom i prilagođenom potrebama ustanovljenog bogoslužnja, nastalaje i razvijala se arhitektura posebnih obe-ležja poznata u nauci kao Raški stil. Graditelji su najčešće dovođeni sa Zapada, iz jadranskih oblasti, gde je bio ustaljen romanički način zidanja i ukrašavanja, oslonjen na graditeljstvo Apulije i severne Italije, s kojima je ovo područje imalo stalne veze. Tako je i Vladislav izgradnju svoje zadužbine, mileševske crkve, poverio majstorima iz zapadnih krajeva. Njima nisu bila bliska rešenja raških kupolnih crkava, tako da su sa teškoćom, i izvesnim nepravilnostima, ostvarili zadati program. Neke pojedinosti dozvoljavaju pretpostavku da je crkva podignuta na temeljima starije sakralne građevine.

Mileševski hram je prvobitno bio oblikovan kao jednokupolna jednobrodna građevina. Prostornim rasporedom približila se Spasovoj crkvi u Žiči, ali joj nedostaje istočni travej, uobičajen u crkvama toga tipa. Sastojala se od priprate, naosa sa dve pevnice, i oltarskog prostora. Neku godinu kasnije, dozi-dana je na zapadnoj strani velika spoljna priprata sa dvema kapelama.

Istočni deo crkve ima veliku polukružnu apsidu i dve manje, dodate uz njene bokove. Ova dva bočna odeljenja - proskomidija i đakonikon - kao i gornji deo srednje apside, dobili su današnji oblik u obnovi 1863. godine. Između apside i naosa, umesto istočnog traveja, možda je postojao poseban luk, o čemu svedoče uzani kameni venci, sačuvani na oba kraja apside, sa kojih je luk počinjao. Oblik toga luka i njegova prvobitna visina nisu za sada poznati, jer unutrašnja površina zidova još nije ispitana. Naos čine pravougaoni potkupolni prostor i uzani zapadni travej, međusobno odvojenidvama jakim pilastrima. Kupolnu konstrukciju nose po jedan poprečni luk na istočnoj i zapadnoj strani i po dva prislonjena luka na severu i jugu. Prislonjeni lukovi su udvojeni da bi se iz pravougaone došlo do kvadratne osnove, nad kojom je izgrađen kružni tambur s kupolom. Svi lukovi su prelomljeni u temenu, kao i u najvećem broju raških crkava, a u njihovim osloncima nalaze se uzani kameni venci. Prostor je bio osvetljen sa osam prozora na tamburu kupole i po jednim uzanim prozorom na podužnim zidovima traveja. Kupola, tambur i deo svodova obnovljeni su u XIX veku.

Stara priprata je prvobitno bila zamišljena kao poluotvoren trem, sa po dva prolaza na severnoj ijužnoj strani, a na zapadnoj su, možda, bila i tri otvora. Ovi otvori su zazidani pre slikanja fresaka, tako da se u crkvu, kada je bila završena, ulazilo samo kroz jedna vrata, i to sa zapadne strane. Između priprate i naosa postojao je zid i u njemu kameni portal. Srednji deo zida se srušio, verovatno u XVIII-XIX veku, i nije obnavljan 1863. godine, već su njegovi krajevi oblikovani kao pilastri i iznad njih je izgrađen visoki luk. Tako je priprata postala deo naosa.

Nedavno su restaurisani delovi toga zida i portala. U bočnim zidovima nalazio se po jedan uzani prozor, a, možda, u gornjem delu, još po jedan, veći. Na zapadnom zidu postojao je veoma veliki prozor, koji je kasnije zazidan i pretvoren u nišu, kadje dozidanaspoljna priprata.

Spoljna priprata je imala prizemlje i sprat. Podužni zidovi prizemlja prvobitno su bili podeljeni na četiri dela pomoću pilastera spojenih polukružnim lukovima. Ispod njih, sve do poda, nalazile su se plitke niše. Pre slikanja fresaka niše su zazidane. Nad prizemljem su bili izgrađeni poluobljučasti svod i tri poprečna luka, Jake grede preko svoda nosile su pod sprata. Svod je sačuvan samo na istočnoj strani. Na zapadnom zidu, u prizemlju, s obe strane ulaza, postojala su dva jednodelna prozora. Oni su zazidani pre oslikavanja priprate. Tako je dobijen mračan prostor, sličan kriпти, verovatno da bi tu bila grobnica Svetog Save. Veliki jedinstven prostor sprata podeljen je u gornjoj zoni svodnom konstrukcijom po dužini na tri traveja, od kojih je srednji dvostruko duži od krajnjih. Ivični traveji su zasvedeni podužno postavljenim svodovima, koji leže na lukovima prislonjenim uz bočne zidove. U srednjem traveju, sa bočnih strana, po četiri prislonjena luka, stepenasto uzdignuta jedan iznad drugog, svode osnovu na oblik približan kvadratu. Kupolna konstrukcija iznad lukova nastala je 1863-1868. godine. Nije poznato da li je, po prvobitnom rešenju, na ovom mestu stajala kupola ili krstasti svod, možda i sa rebrima, kao u Radosavljevoj priprati u Studenici, koja je nastala približno u isto vreme. Tamo je primenjen sličan sistem stepenasto uzdignutih prislonjenih lukova oslonjenih na konzole, a na njima su stajala dva krstasta svoda sa rebrima. Moguće je da su obe građevine izveli isti majstori.

Nije pouzdano utvrđeno čemu je služio sprat priprate. Moguće je da je i menjao namenu. Ima mišljenja da je bio predviđen za potrebe Svetog Save, kao što je to slučaj u Žiči. Možda je korišćen za skriptorium. U prepisu Prologa iz 1264. godine navedeno je da je ta knjiga napisana „u hramu Svetog Spasa". Najpogodniji prostor u crkvi za ovu delatnost bio je sprat pri prate. Osvetljavala su ga dva velika prozora na bočnim zidovima, koji su dopirali do poda, a verovatno i još jedan na zapadu. U istočni zid, međutim, bila je uklesana ovalna niša, koja je takođe počinjala od poda, ali se ne može ustanoviti kada je ona oblikovana. Taj deo sprata bio je oltarski prostor. Ikonostas je stajao ispod istočnog poprečnog luka, na kome se sačuvao trag daske na koju je bio prikačen niz ikona. Iz toga se može zaključiti da je sprat spoljne priprate služio kao kapela, ako ne od početka, onda sigurno od XVI veka. Obnovom u XIX stoleću bočni prozori su suženi i podprozornici su postavljeni na veću visinu, a ceo zapadni zid i prozor u njemu su prezidani. Oltarska niša je tada skraćena i proširena.

Kapele uz bočne strane priprate su mali pravougaoni prostori sa istaknutim apsidama na istočnoj strani, polukružnim spolja i iznutra. Krajem XIX veka prezidane su gotovo u celini, u proizvoljnim oblicima, konstrukciji i visini. Majstorima je za uzor poslužila Žiča, tako da su izgrađene s kupolama i konstrukcijom koja ih nosi. Prvobitne kapele su bile niže, sa svodovima prelomljenim u vrhu i upravnim na podužne zidove spoljne priprate. Bile su pokrivene dvoslivnim krovovima. Uz zapadne uglove priprate nađeni su ostaci dveju kula. Istražene su samo delimično, dosadašnja saznanja nisu dala dovoljno podataka na osnovu kojih bi se utvrdilo vreme njihovog nastanka.

Spoljne oblike stare crkve odlikuje visok brod, pokriven dvoslivnim krovom. Na istočnom kraju broda uzdiže se kupola na okruglom tamburu. Kupolna konstrukcija uvučena je u odnosu na ravan podužnih zidova. Prvi put u raškoj arhitekturi kockasto postolje kupole ne nastavlja se na bočne zidove crkve, već je uže od broda. U gotovo svim hramovima izgrađenim posle mileševskog prihvaćen je taj sistem oblikovanja. Tamburi i kupole su obnovljeni 1863. godine, a verovatno su postojali podaci o izvornom rasporedu otvora i niša. Osam prostora i isto toliko niša

između njih tada je završeno u obliku povrnutih lukova u duhu islamske arhitekture, kako je bilo uobičajeno u poslednjim stolicima turske vladavine u Srbiji. Stara kupola, prozori i niše, sigurno su bili niži, a polukružni lukovi jednostavni.

Crkva i spoljna priprata zidane su od uzanih blokova lakog, šupljikavog kamena, sige, i spolja omalterisane sasvim svetlim žućkastim malterom. Fasade su bile mirne i jednostavne. Jedini ukrasi na brodu crkve bili su po jedan pilastar na severnoj ijužnoj strani, na polovini dužine fasade, i nizovi plitkih, polukružno završenih niša u podstrešjima. Niše su se nalazile na trima stranama kubičnog postolja, na severnoj ijužnoj strani podužnih zidova starijeg dela crkve i na oltarskoj apsidi. Podaci o ovim nišama nalaze se na modelu crkve, koji je naslikan u ruci kralja Vladislava na severnom zidu stare priprate. Kako su gornji delovi zidova crkve u ranijim popravkama preziđivani, ovaj ukras nije sačuvan u prvobitnom obliku. Niše na kubičnom postolju prezidane su 1863, a one na brodu uobličene su 1993. godine.

Pri projektovanju crkve i određivanju međusobnih odnosa njenih delova, majstori su se služili geometrijskom shemom zasnovanom na kvadratu, čija je stranica jednaka prečniku kupole. Delovi ovog kvadrata, koji se iz njega mogu dobiti geometrijskim putem, služili su za razmeravanje građevine prilikom zidanja.

Sa unutrašnje strane, dužina broda starijeg dela crkve ista je kao i njena ukupna širina, a spolja je dužina broda jednaka visini crkve.

Od starih portala i prozora mileševske crkve malo je sačuvano. Preostala su dva prvobitna portala na ulazima u kapele i veliki deo zapadnog, kroz koji se ulazilo u stariji deo crkve. Svi ostali su iz XIX veka. Portali su od tamnog crvenog kamena, zasvedeni polukružnim lukovima srpastog čela. Takav oblik je čest u crkvama u Apuliji i Primorju. Prag i dovratnici portala koji je stajao u zidu između stare priprate i naosa bili su upotrebljeni u XIX veku za popločavanje crkve, a 1994. godine vraćeni su na prvobitna mesta. Svi unutrašnji okviri portala bili su, kao i pločnik, isklesani od crvenkastog kamena, jednostavnih profila i zasvedeni polukružnim lukovima, bez vodoravne grede. Jedino je portal na zapadnoj fasadi spoljne priprate bio bogatiji i isklesan od svetlosivog, skoro belog kamena. Ukrašavala su ga dva kamena lava, koji su na leđima nosili okrugle stubove, na koje se, preko kapitela, svakako oslanjala polukružna arhivolta. Sačuvani su jedan lav, jedna stopa i deo stuba.

Svi prozori crkve prepravljani su u XIX veku. Tada su dobili nove okvire od peščara, a neki od njih su i stavljeni na veću visinu. Prvobitni izgled prozora niže zone poznat je na osnovu onih koji su bili zazidani još u XIII veku. Na podužnim zidovima zapadnog traveja bila su zazidana po dva prozora sa obe strane još u toku gradnje, a iznad njih još po jedan pre slikanja fresaka. Tako su ostali sačuvani i pokazuju da su bili jednodelni, uzani i sa okvirom od sige od koje su i zidovi. Prozori spoljne priprate verovatno su bili dvojni, možda obrađeni u plemenitom kamenu. Sačuvani deo mermernog kapitela mogao je biti s jednog od njih.

Glavna crkva manastira Mileševe je porodična grobnica kralja Vladislava. Bilo je predviđeno da se u njoj sahrani on kao ktitor, i njegova supruga kraljica Beloslava. Kraljev sarkofag je stajao uz južni zid naosa, ispod njegovog ktitorskog portreta, a kraljičin uz južni zid priprate. Zidane grobnice nalazile su se ispred sarkofaga. Oba sarkofaga bila su isklesana od crvenkastog kamena sa belim žilama, i ukrašena uz ivice profilisanim trakama. Od njih su sačuvani delovi na osnovu kojih se mogu obnoviti. Kameni odlomci svetlosive boje i dubokih profila, nađeni u toku arheoloških iskopavanja, možda su pripadali postolju za ćivot, ili grobnom obeležju Svetog Save,

koje je stajalo najverovatnije u spoljnoj priprati.

Oltarski prostor crkve bio je odvojen od naosa niskom oltarskom pregradom od kamena. Ona nije sačuvana, čak nijedan njen deo do sada nije pronađen. Danas se na tom mestu nalazi visok drveni ikonostas, postavljen početkom XX veka.

U crkvi je stajala i posuda za osvećenu vodu. Bila je isklesana od crvenkastog kamena i od nje su preostali postolje i poklopac u obliku polulopte, ukrašene sa četiri dvostruka krsta. Deo jednog od kamenih svećnjaka, kakvih je moralo biti nekoliko, upotrebljen je kao stub u severnom prozoru spoljne priprate.

Mileševska crkva sa spoljnom pripratom čini celinu u programskom i građevinskom smislu. U oblicima potonjih spomenika, međutim, mogu se pratiti samo pojedina rešenja ostvarena na njenom glavnom, starijem delu, među kojima su najznačajniji transept i kupola. Pod uticajem kulta Svetog Save Mileševa je, kao njegova grobna crkva, bila podstrek za vraćanje na stare raške uzore, pri izgradnji crkava u slivu Drine u doba Kosača, a posredno i kasnije na širem području, sve do XVII veka.

Arhitektura mileševske crkve nije u potpunosti razjašnjena. Istraživanja iz poslednjih godina donela su mnogo novih podataka, ali su neke pojedinosti ostale nepoznate. Kad budu okončana arheološka iskopavanja i kad se obije malter s unutrašnjih površina zidova hrama, izvesne nedoumice će se sigurnije i potpunije razrešiti. Tada će se, svakako, bolje sagledati prvobitni oblici crkve i njenih ukrasa, a s tim i njeno mesto u razvoju srpske sakralne arhitekture XIII veka.

Olivera Kandić

MANASTIRSKO NASELJE

Srednji vek

Manastir Mileševa je utemeljen u početku XIII veka na relativno ravnom platou, na ušću reke Kosaćanke u Mileševu. Okružen je brdima, od kojih se najviše ističu strme litice kamenitog Titerovca sa severoistočne strane. Manastirsko naselje je imalo nepravilan poligonalan oblik, uglavnom uslovljen blazinom rečnih korita. Naselje je oblikovano po uzoru na ostale srpske srednjovekovne manastire, kod kojih se uvek glavna crkva nalazila u središtu, okružena spoljnim kamenim zidovima, uz koje su bile u nizu manastirske građevine - trpezarija, ćelije za stanovanje, zgrada uprave, kuhinja, pekara, radionice, ostave i drugo.

U rušenjima i razaranjima, obnovama i popravkama tokom svoje duge istorije, manastir Mileševa je dočekaio XX stoleće samo sa jednom očuvanom srednjovekovnom građevinom - crkvom Vaznesenja - dok su ostaci ostalih zgrada bili skriveni velikim zemljanim nanosima. Tek je arheološkim istraživanjima od 1980. godine počelo sistematsko otkrivanje nekadašnjih manastirskih zgrada i bedema. Do danas je otkriveno više od polovine srednjovekovnog manastira, a iskopani građevinski ostaci pružaju složenu sliku naselja koje se razvijalo i gradilo od XIII do XIX veka.

Fragmentarno sačuvani građevinski ostaci iz XIII veka otkriveni su na celokupnom prostoru manastira. Naselje je bilo ograđeno kamenim zidom. Na zapadnoj strani nalazila se prostrana trpezarija, kao što je bilo uobičajeno. Njeni ostaci pronađeni su ispod poda u konaku izgrađenom u XIX veku. Otkriveni su istočni spoljni zid tog zdanja i delovi poda od ružičastog kamena istoga tipa i obrade kao u crkvi. Pretpostavlja se da je glavni ulaz u manastir prvobitno bio negde na zapadnoj strani naselja, kao i u drugim srednjovekovnim manastirima u Srbiji, na šta ukazuju ostaci zgrada i njihova prostorna dispozicija i položaj puta kojim se u to vreme prilazilo manastiru. Današnji put i ulaz na severnoj strani su iz novijeg doba (XIX i XX vek). Srednjovekovni putje išao levom obalom Mileševke, dok je monaško naselje bilo utemeljeno na njenoj desnoj obali. Zbog toga mu se jedino moglo prići s južne strane, preko mosta. Sadašnji most istočno od manastira takođe je skorašnji, postavljen na mestu drvenog mosta iz XIX veka. Pošto se u srpskim srednjovekovnim manastirima, po usvojenoj prostornoj ikonografiji, glavni ulaz morao nalaziti u zapadnom delu naselja, naspram ulaza u crkvu, može se sa sigurnošću pretpostaviti da su se i u Mileševi ulazna građevina i most, koji je do nje vodio u srednjem veku, nalazili na jugozapadnom delu manastira, između trpezarije i zgrada uz južni obimni zid. Na žalost, brojne poplave reka rušile su tokom duge istorije spoljne manastirske zidove, a jedna od velikih poplava s kraja XIX stoleća odnela je gotovo celu južnu stranu monaškog naselja. Tada su, zajedno s mlađim objektima, nastradali i ostaci srednjovekovnih zgrada, a među njima i glavna ulazna građevina.

Na jugoistočnom delu naselja otkriven je još jedan ulaz. On je vodio ka manastirskom imanju, ekonomskim zgradama i vodenicama, koje su se verovatno nalazile na padinama uz reku istočno od Mileševa. Bio je u sklopu četvrtaste kule, jakih zidova. Na tom mestu se ulazilo u manastir tokom celog njegovog postojanja.

Srednjovekovna zdanja bila su izduženih pravougaonih osnova, priljubljena uza zidove, a ona na istočnoj i severnoj strani naselja imala su tremove. U jednoj od prostorija na istočnoj strani pronađen je i daščani pod, a u zidovima su se sačuvale dve niše, u koje su odlagani

predmeti ili stavljanje uljne lampe ili neki drugi izvori svetlosti. Izgleda vrlo rano, možda polovinom XIII stoleća, spoljni manastirski zid sa severne strane bio je porušen, ali i ubrzo obnovljen dodavanjem još jednog bedema uz njegovo lice. Na tom novom spoljnom zidu bila je izgrađena i polukružna kula na severoistočnom uglu. Zid je služio i kao odbrambeni bedem - obaloutvrda - od reke Kosaćanke, koja je još od srednjeg veka poplavama ugrožavala severni i severozapadni deo naselja. Obaloutvrda je bila sazidana od kamena, sa kosom eskarpom koja se spuštala kao odbojnik do korita reke. Teren i korito Kosaćanke bili su drukčiji nego danas. Reka je proticala znatno bliže manastiru, a zemljište, danas ravno na severnoj strani, strmo se spuštalo obrazujući rečnu obalu. Obaloutvrda se, izgleda, protezala i duž zapadne strane. To pokazuju njeni ostaci otkriveni na severozapadnom uglu manastira. Na osnovu takvog prostornog rešenja, smelo bi se pretpostaviti da su slični zidovi branili manastir i sa južne strane, gde protiče Mileševka. U velikom razaranju manastira, u vreme turskog prodora 1459. godine, stradali su spoljni bedemi, a tada je bila porušena i kula na severnoj strani. Najveći deo srednjovekovnih zgrada uništila su ratna razaranja, a još mnogo više mlađe prepravke i obnove. Zato nema mnogo podataka o izgledu nekih od najstarijih građevina - kuhinje, pekare, ćelija, igumanske i ktitorske rezidencije. Arheološkim iskopavanjima je utvrđeno da su se uz stambene prostore, na odgovarajućim mestima, nalazili nužnici. Jedan od njih je otkriven na severozapadnom spoljašnjem zidu. Njegov odvodni kanal je bio usmeren u pravcu reke Kosaćanke.

Postsrednjovekovno razdoblje

U XV i XVI, a naročito u prvoj polovini XVII veka manastir je u većoj meri bio obnavljan. Nove zgrade nisu sledile srednjovekovne temelje i zidove, tako daje delimično izmenjena starija prostorna dispozicija naselja. Manastir je proširen na istočnoj strani i zašao je u padine Titerovca. Iz te mlađe epohe sačuvao se i najveći broj zgrada, a one se pružaju duž istočnog i severnog obimnog zida. Najbolje su se očuvale monaške ćelije i ostave. Bilo je primenjeno tipsko arhitektonsko rešenje, gde se jedna prostorna jedinica uzastopno ponavljala. Takva jedinica je sadržala dve ćelije razdvojene hodnikom i okrenute prema crkvi, a uz njih, sa druge strane, protezala se celom dužinom prostorija u kojoj je bila ostava, a možda i radionica. Monaške ćelije su bile pravougaone osnove. U njih se ulazilo iz centralnog hodnika kroz vrata na podužnom, a kod nekih i na poprečnom zidu. Svaka ćelija se zagrevala pomoću peći od keramičkih lončića utopljenih u glineno vezivo. Peći su se ložile iz velike prostorije iza ćelija, koja je takođe bila povezana vratima sa hodnikom. Pored peći, ćelija je imala krevet, drvenu policu za čuvanje stvari i drveni čiviluk za odlaganje odela. Opisani niz ćelija se nalazio duž istočnog manastirskog zida, a slične su bile i ćelije na severozapadnom delu između današnjeg „malog konaka“ i kamenog konaka iz XIX veka. Sve ćelije su imale prozore okrenute ka crkvi, a ispred njih se protezao drveni trem. Postojla drvenih stubova trema su delimično sačuvana.

Prostorija na severnom uglu, obnovljena krajem XV veka, u ovom periodu je ponovo prepravljena. Ona je znatno smanjena i u delu uz severnu ogradu bila je obrazovana manja kapela. Taj paraklis je bio živopisan, o čemu svedoče fragmenti fresaka pronađeni na njenom podu. U XVII veku (1623), velika poplava je razorila severne delove manastirskog naselja. Tada je reka Kosaćanka odnela igumenariju, bolnicu i pet dvokrovnih ćelija. Na osnovu toga može se pretpostaviti da su se ove građevine nalazile sa severne strane crkve.

Građevine su bile sazidane od lomljenog kamena. Imale su prizemlja bez ukopanih podruma, a na pojedinim delovima i sprat iznad prizemlja. Unutrašnji zidovi prostorija bili su omalterisani i okrečeni, a pojedine odaje ukrašene i slikanom dekoracijom. Na jednom delu hodnika između ćelija sačuvana je crvena slikana bordura kojom su bila opervažena vrata. Podovi su bili od

maltera, dobro uglačani, a neki hodnici između ćelija popločani rustično obrađenim kamenim pločama. Sačuvani okviri prozora su od kamena, a otvori su bili pravougaoni, osim u paraklisu na severnoj strani, gde je unutrašnja šupljina prozora bila lučno zasvedena. Gledajući u celini, monaško naselje je u XVI i XVII veku bilo dobro građeno, snabdeveno pećima, vodovodom, česmama, nužnicima i kanalima za otpadane vode, što ukazuje na visok životni standard u njemu.

Nije izvesno koliko je kaluđera živelo u Mileševi u to vreme. Putopisci pominju od 50 do 80 monaha, što bi, s obzirom na veličinu i broj otkrivenih građevina, moglo biti tačno.

U vreme austrijsko-turskih ratova i velikih seoba ni Mileševa nije bila pošteđena. Arheološkim istraživanjima je potvrđeno veliko stradanje manastira, kadje u požaru ogromnih razmera izgorela i većina manastirskih zgrada. Monasi su se u to doba pohara povukli iz Mileševe tražeći sigurnije utočište, a manastir, zapusteo krajem XVIII veka, ponovo je obnovljen tek sredinom XIX stoleća.

XIX vek

Sredinom XIX veka, kad je počela obnova crkve, sazidane su i nove manastirske zgrade. Tada je sagrađen „mali konak“ severno od crkve. Zgrada pravougaone osnove sadrži kamenom zidan poluukopan podrum, odnosno prizemlje i dva sprata. Celom dužinom konaka na drugom spratu proteže se drveni trem okrenut prema crkvi. Zgrada je pokrivena četvorovodnim krovom od ćeramide. Izuzetno dobro urađeni profilisani drveni detalji ograde na tremu ili drvene prozorske rešetke ukazuju da su zdanje podigli dobri graditelji. Mali konak predstavlja značajno arhitektonsko svedočanstvo lokalnog graditeljstva iz XIX stoleća.

Na zapadnoj strani sazidanaje 1884. još jedna zgrada - prostrani konak, sa prizemljem, spratom i ukopanim podrumom u južnom delu. Ta građevina nevelikih arhitektonskih vrednosti stradala je ubrzo u velikoj poplavi krajem XIX veka, kad je reka odnela njenu južnu stranu. Kasnije više puta prepravljana, i danas služi kao glavni manastirski konak mileševskom bratstvu.

S kraja XIX stoleća potiču još dve građevine: vodenica na istočnoj strani naselja uz Mileševku i stara manastirska staja, izvan obimnih zidova, severno od manastira. Obe su zidane kamenom, a pokrivene šindrom. Uz vodenicu je bio izgrađen drveni most izuzetne konstrukcije. On je porušen, ali mu je izgled zabeležen na jednoj staroj fotografiji.

Ispred crkve je 1911. godine sagrađen težak kameni zvonik. Njegova arhitektura, kao i nevešto izabrano mesto, ukazuju na dobronamerne graditelje i ktitore malih stvaralačkih mogućnosti.

Predmeti za upotrebu

U toku arheoloških iskopavanja Mileševe, koja još traju, nalaženi su mnogi predmeti za svakodnevnu upotrebu. Ulomci grnčarskih proizvoda korišćenih za pripremanje i čuvanje hrane, trpezna keramika i posude za vodu i ulje pripadaju dugom vremenskom rasponu od XIII do XIX veka. To su svakodnevni, jednostavni kuhinjski lonci, zdele i crepulje, rađeni na ručnom ili nožnom vitlu, i različite luksuzno rađene keramičke posude, od kojih su neke stigle u Mileševu iz primorskih krajeva, Mletaka i Carigrada. Posebnu pažnju zaslužuju staklene čaše, izuzetne

izrade, najverovatnije s kraja XIV stoleća. Brojni su predmeti od metala, korišćeni za okove vrata i prozora, kao i nekoliko primeraka železnih prozorskih rešetaka koje potiču iz XVII veka. Gotovo u svim prostorijama, u srušenom građevinskom materijalu, nalaženi su železni kovani ekseri, kovanici, raznih veličina, koji su služili za prikivanje drvenih greda ili za spajanje raznih elemenata od drveta. Nađeno je dosta brava, ključeva, zvekira, kao i keramičkih gledosanih lončića za zidanje peći. Nalazi navedenih predmeta takođe ukazuju da se u Mileševi neprekidno živelo od XIII do XVIII stoleća.

Svetlana Popović

Slikarstvo

Još kao mladić, tek zašao u dvadesete godine, kraljević Vladislav podigao je i ukrasio freskama svoju zadužbinu manastir Mileševu. Namerivši da mu bude mauzolej, posvetio je crkvu Vaznesenju Hristovom. Pisana svedočanstva koja su, po dobrom običaju, sadržana u darovnoj osnivačkoj povelji manastiru i delimično ispisivana iznad ulaza u hram, nisu sačuvana. Stoga se znanje o najstarijoj istoriji manastira, zamislama ktitora i njegovih savetodavaca ponajviše stiče proučavanjem mileševskih fresaka, a posebno portreta istorijskih ličnosti na ktitorskoj slici u naosu i dinastičko-ktitorskoj kompoziciji u priprati. A malo je portreta u srpskoj istoriji umetnosti koji su tako pomno izučavani kao izvor istorijskih saznanja kao što je slučaj sa slikama Svetoga Save, Simeona Nemanje, kralja Stefana Prvovenčanog i njegovih sinova Radoslava i Vladislava u Mileševi. I ne samo to. Potomci su se vekovima nadahnjivali portretima Svetoga Save i Nemanje. Zbog izvanredne slikarske lepote, psihološke uverljivosti i istančane duhovnosti, oni su u memoriji univerzalnih duhovnih vrednosti srpskog naroda sačuvani kao arhetipske slike rodonačelnika dinastije Nemanjića. Kako su natpisi pored portreta dosta oštećeni i nečitki, to su ishodišta proučavanja brojnih istraživača bila različita. Ipak, u nauci je prevladalo uverenje, potvrđeno najnovijim analizama natpisa, daje mileševsko slikarstvo nastalo između 1222. i 1228. godine. U tom periodu mogao je Vladislav da bude predstavljen kao mladi princ tek iznikle brade i zaobljenih rumenih obraza, ako se računa daje rođen oko 1200. godine. Za prilike u Srbiji, on je veoma mlad zasnovao Mileševu kao svoj mauzolej i zalag za milost i blagost Hristovu na Strašnom sudu. Na južnom zidu zapadnog traveja naosa, u ktitorskoj i nadgrobnoj slici, predvođen Bogorodicom, on setan i skrušen prinosi model Mileševe Isusu Hristu, koji sedi na raskošnom prestolu i drži otvoreno jevanđelje. Blagosiljajući desnom rukom, Hristos uslišava molbe svoje majke, Bogorodice, da zadužbinaru kojeg privodi budu oprošteni svi gresi i olakšan put u carstvo nebesko.

Vladislav je, po modi najviše vlastele sa dvora, odeven u belu dalmatiku ukrašenu zlatnim krugovima i laticama cvetova i crveni plašt izvezen dvoglavim orlovima u krugovima i opšiven trakama od bisera i dragog kamenja. Kao drugorođeni sin kralja Stefana Prvovenčanog, i bez pretenzija na presto, on je naslikan bez vladarskih insignija. Ali, kad je 1234. godine ipak postao kralj Srbije, on je u znak svog novog statusa samodržavnog vladara zemlje dao da mu se doslika kruna nalik na kamelavkion vizantijskih vasiljeva. Ponovo je Vladislav naslikan kao ktitor u priprati u dinastičko-ktitorskoj povorci. Ona počinje na istočnom zidu sjajnim, bezmalo mitskim, portretima svetog Simeona Nemanje, praroditelja i korena dobre loze Nemanjića, dramatično prepolovljenim po vertikali obrušavanjem zida, i portretom Svetog Save slikanim za njegova života i posle proglašenja za arhiepiskopa samostalne srpske crkve. Iz natpisa, u nekoliko redova, pored slike Svetoga Save: „Sveti bogonosac i otac naš Sava prvi arhiepiskop svih Raških i Dukljanskih zemalja. Sin svetog Simeona Nemanje“, vidi se da je epitet „sveti bogonosac“ nosio i dok je bio živ, kao izuzetno poštovan najviši crkveni velikodostojnik. Tako je i predstavljen, u odeći arhijereja, polistavrionu i omoforu, blagosilja desnom, a u levici drži jevanđelje. Natpis, pak, pored glave Simeona Nemanje „Sveti prepodobni otac naš Simeon Nemanja“, određuje njegovu svetost potvrđenu posle smrti. U dinastičkom nizu, njihov značaj je izdvojen oreolima naslikanim samo oko njihovih likova. Na severnom zidu priprate stoje kralj Srbije Stefan Prvovenčani i njegovi sinovi Radoslav i Vladislav, molitveno okrenutih ruku ka Svetom Savi i Simeonu Nemanji da bi ih oni preporučili Isusu Hristu koji je, verovatno, bio naslikan na oštećenom delu istočnog zida. Odeveni su u raskošnu odeću dvora - bele dalmatike sa laticama cvetova i crvene hlamide sa dvoglavim orlovima u krugovima, opšivene po ivicama trakama od bisera i dragog kamenja. Kralj Stefan drži u levoj ruci žezlo, a i on i njegov stariji sin

i tadašnji savladar Radoslav imaju na glavi vladarske vence u obliku žutog. obruča sa poprečnim lukom na pročelju. Vladislav, na kraju porodične povorke, bez vladarskih insignija, drži u desnoj ruci model Mileševe. I ovde muje posle stupanja na presto doslikana kupolasta kruna s prependicularnim kakve su naknadno doslikane i Stefanu Prvovenčanom i Radoslavu. Na žalost, natpisi pored njihovih portreta su gotovo izbrisani. Uz desnu stranu lica Stefana Prvovenčanog pročitano je deo natpisa: „Stefan sin svetog Simeona Nemanje zet cara grčkog kir Aleksija“, dok je uz Vladislavljev lik, očigledno posle krunisanja, ugreban natpis: „Stefan Vladislav u Hrista blagoverni kralj“. Ipak, suštinski odnos Nemanjića prema vladarima carstva nije ničim izmenjen. Likovni retuši na njihovim portretima bili su samo interna dinastička stvar prestiža. Jer u početku je na slikama Nemanjića sve bilo primereno njihovom položaju u vizantijskom krugu država i naroda prema kojima su se ravnali i ka kojima su težili. I vladarske insignije i odeća, pa i natpisi pored portreta, odavali su istančano poznavanje vizantijskog sistema vrednosti i vlastitog mesta u hijerarhiji država i vladara na čijem je čelu vizantijski vasilevs. Analogno Svetome Savi i Simeonu Nemanji kao osnivačima samostalne crkve u Srba, na naspramnom južnom delu istočnog zida priprate naslikani su sveti Konstantin i sveta Jelena, osnivači hrišćanske crkve u carstvu Romeja. U carskom su ornatu i drže između sebe veliki krst, simbol vere. A nasuprot kralju Stefanu Prvovenčanom, na južnom zidu priprate, kao njegov savremenik i vrhovni vladar Vizantije, predstavljen je car Jovan III Vatac, koji je od 1222. vladao u Nikeji, dok su krstaši posedali Carigrad. Godina 1222, kad je Jovan III Vatac stupio na presto, uzima se u nauci kao donja granica posle koje je nastao živopis u Mileševi, a za gornju granicu, pre koje je on morao biti završen, uzima se godina 1228, kad je umro Stefan Prvovenčani, budući je on naslikan u Mileševi pre svoje smrti. Raskošnim carskim ornatom - dalmatikom i lorosom -insignijama vlasti - akakijom u ruci i kamelavkionom na glavi -ukočenim frontalnim stavom samodržaca i Božjih izaslanika na zemlji, vizantijski carevi na freskama mileševske priprate, naspram srpskoj dinastiji Nemanjića, namah su prepoznatljivi kao prvi u hijerarhiji. Ali, iako niži, Nemanjići su na toj lestvici vlasti i moći već postigli svoje mesto, pa su mileševske freske na jasan način objavile gledaocima novi status vladarske dinastije, srpske crkve i države u krugu naroda vizantijskog sveta. Samo je sjajan diplomata mogao da iznijansira i sugeriše slikaru kako da se na slici prikaže sve što su Nemanjići u svom međunarodnom usponu bili dosegli - arhiepiskopiju i samostalnost crkve, krunu i samostalnost države, pa i srodstvo ženidbom Stefana Prvovenčanog kćeri vizantijskog cara. Iako to u istorijskim izvorima nije doslovno napisano, smatra se u nauci da je Sveti Sava, shodno porodičnom dogovoru i vlastitom izboru, ne samo pomogao svom mladom bratancu Vladislavu već imao odlučujuću ulogu u izgradnji i ukrašavanju njegove zadužbine manastira Mileševe, i da je, odabravši da i sam tu bude sahranjen, uticao na dekoraciju spoljne priprate.

U Mileševi je ostvaren živopisni program koji je delom bio uslovljen predviđenom funkcijom hrama kao mauzoleja kralju Vladislavu, a kasnije i njegovom stricu arhiepiskopu Savi. Prema načelima vizantijske umetnosti o ukrašavanju unutrašnjosti hrama, primenjen je opšti univerzalni sistem sa freskama evharističke sadržine u oltaru, Velikim praznicima u naosu, scenama Hristovog stradanja u priprati i Strašnim sudom u spoljnoj priprati. Međutim, u okvir ovog opšteg sistema ugrađen je niz posebnih i neuobičajenih rešenja u rasporedu kompozicija, izboru nekih svetitelja, što je rezultat volje ktitora i njegovih savetodavaca, ali i objektivnih ograničenja u arhitekturi građevine, čemu su slikari morali da se prilagode. Program freskoslikarstva u Mileševi bio je obuhvaćen jedinstvenom vizijom o uređenju enterijera hrama, gde je freske trebalo da zrače lepotom i raskoši boja i zlata. Štedrom upotrebom zlatnih listića, postavljenih na pozadini fresaka poput kockica mozaika, dočarana je gledaocu nebeska svetlost što je treperila u Mileševi od kupole pa sve do spoljne priprate, odvajajući, čak i u Strašnom sudu, Isusa Hrista i njegove anđeoske redove nebeskom svetlošću od zona pakla.

Mileševsko slikarstvo je znatno oštećeno višestrukim razaranjima hrama u vreme turske vlasti. Nema ga više u kupoli, na svodovima, višim zonama građevine, a u fragmentima je preostalo u bočnim prostorima oltara, spratnoj i bočnim kapelama spoljne priprate. Ali, nije samo uništavano prvobitno slikarstvo iz XIII veka već i živopis koji je, kao njegova obnova, izveden u XVI i XVII veku. Ipak, i na toliko oštećenom slikarstvu može da se sagleda prvobitni program s rasporedom koji nije uobičajen u vizantijskim crkvama. Naime, u rasporedu kompozicija nije dosledno primenjen ustaljeni ritam kretanja i čitanja tematike fresaka po hronološkom sledu odozgo naniže i sleva nadesno, već se u Mileševi pogled skreće zdesna nalevo i odozdo ka kupoli, koja je bila ukrašena kompozicijom Vaznesenja Hristovog kao hramovnom slavom. Ispod te nekadašnje slike Hristove apoteoze, na zidovima kubičnog postolja postavljene su, u neobičnom izboru, četiri kompozicije izdvojene iz različitih ciklusa i teoloških konteksta. Na istočnom zidu kubičnog postolja je kompozicija Hristovog javljanja apostolima pre Vaznesenja, na južnom je slika Skidanja Hristovog s krsta. Na zapadnoj strani je Pričešće apostola, a kompozicija Preobraženja Hristovog zauzima severnu stranu kubičnog postolja. Pojedinačne predstave svetitelja, slikane u celoj figuri ili dopojasno, raspoređene su po ustaljenoj hijerarhiji, koja je određena tumačenjem o simbolici delova prostora u hrišćanskom hramu. Kupola je u crkvi kao nebo iznad zemlje, gde Bog boravi okružen anđelima, kao nebeskim bićima, i prorocima, koji su ga još u prethrišćansko vreme „videli“ u svojim vizijama i prorekli njegov dolazak na zemlju. Zone pod kupolom namenjene su predstavnicima ljudskog roda, Hristovim sledbenicima, apostolima, svetim mučenicima, svetim monasima.

U pandantifima su bila naslikana četvorica jevanđelista. Preostala je, samo delimično, predstava jevanđeliste Jovana na jugoistočnom pandantifu, čak i ona preslikana u XVI veku. Starozavetni proroci su pored onih kompozicija iz jevanđeoskog ciklusa koje su u svojim vizijama predvideli. Kao što je uobičajeno u hrišćanskoj ikonografiji, oni drže svitke sa sentencama iz svojih proroštava. Tako su slike proroka Davida i Solomona, uz kompoziciju Blagovesti, postavljene pored Bogorodice i arhanđela Gavrila na susednim, čeonim, stranama jugoistočnog i severoistočnog pilastra. Ispod figura Davida i Solomona su dva starozavetna prvosveštenika sa kadionicama i darohranilnicama u rukama. Na potrbušju severnog luka vidi se deo svitka koji je nosio prorok Isaija, predstavljen uz kompoziciju Rođenja Hristovog. Takođe, vidljivi su samo fragmenti slika proroka smeštenih na potrbušju južnog luka, uz scenu Silaska u ad. Dva proroka su bila naslikana u luku iznad freske Krštenja, na južnom zidu zapadnog traveja hrama, Sačuvana je, međutim, samo donja polovina figure i svitak proroka Gedeona, na istočnom delu luka.

Blagovesti, kao prvi veliki praznik iz jevanđeoskog ciklusa, naslikane su na istočnom paru pilastara, okrenute ka naosu. Na severoistočnom je prikazan arhanđeo Gavriilo koji sleće s neba i, okrenut udesno, blagosilja Bogorodicu donoseći joj radosnu vest da će ona roditi Spasitelja sveta. Na jugoistočnom pilastru naslikana je Bogorodica kako sedi u svom domu na raskošnom prestolu i, držeći predivo, sluša reči Božjeg glasnika. Izuzetno lepo slikano Bogorodičino lice odaje izraz blagorodnog pomirenja i odmerenog čuđenja, jer je tada osenjena Duhom svetim što se u vidu goluba spustio na nju sa zrakom neba, označivši inkarnaciju Isusa Hrista u njenoj utrobi. Događaj koji u hronološkom redu prati Blagovesti je Rođenje Hristovo i slika se, obično, na južnoj strani vizantijskih crkava. U Mileševi je, međutim, Rođenje Hristovo postavljeno na suprotnoj, severnoj strani naosa, ispod potkupolnog luka. Sačuvan je deo scene gde se vidi kupanje malog Hrista, u sredini, a delovi predstave Josifa u levom, i pastira u desnom delu slike. Rođenjem Isusa Hrista ostvarilo se ovaploćenje Boga kao čoveka koji je došao na svet da bi proživio svoj ljudski vek na zemlji i, dobrovoljno prihvatajući tragično žrtvovanje i smrt, mogao

posle svog vaskrsenja da spasi ljudski rod od praroditeljskog greha. Scene koje slede prate Hristov ovozemaljski život i stradanje. Kompozicija Sretenja ilustruje događaj iz hrišćanske istorije kad su Hrista roditelji prvi put doneli u hram. Naslikana je u dva dela, na istočnoj strani zapadnog para pilastara. Najugozapadnom pilastru su Bogorodica sa malim Hristom u naručju, a iza nje Josif, koji drži u rukama dve grlice kao ritualnu žrtvu roditelja što su dobili prvenca. Na naspramnoj površini severozapadnog pilastra su starac Simeon Bogoprimec, prvosveštenik jerusalimskog hrama, i proročica Ana, koji su odmah po ulasku svete porodice u hram u Detetu prepoznali Spasitelja. Sledi Krštenje Hristovo, smešteno u najvišu zonu južnog zida u zapadnom traveju hrama. Kompozicija je iz sloja fresaka iz XVI veka, ali, verovatno, ponavlja temu prvobitnog slikarstva iz XIII veka. Od Preobraženja Hristovog, kada se on, obasjan slavom, u svetlosnoj mandorli pokazao apostolima, preostao je samo deo scene naslikane na severnom zidu kubičnog postolja. U kompoziciji Ulaska u Jerusalem, na severnom zidu zapadnog traveja crkve, Isus Hristos, jašući na magarici, blagosilja građane Jerusolima koji su izašli da ga pozdrave ispred zidina grada. Hristov ulazak u Jerusalem je prelomni događaj u njegovom životu na zemlji, jer tada počinju njegova stradanja i muke, što su ilustrovani na zidovima priprate u Mileševi.

Sačuvan samo delimično, ciklus Stradanja počinje Tajnom večerom, koja je, čini nam se, naslikana najjužnom zidu priprate. Tu se, u drugoj zoni, na preostalom delu freske vidi draperija što je prekrivala prednju, ravnu, stranu polukružnog stola i, na desnom kraju, deo noge jednog od učesnika događaja. Pre početka Tajne večere Hristos je obavio čin pranja nogu apostolima, poučavajući ih tim primerom velikoj hrišćanskoj smernosti. Zbog ogromnih oštećenja živopisa, može se samo pretpostaviti da je scena Pranja nogu bila na severnom zidu priprate, nasuprot Tajnoj večeri, ako se sledi tok raspoređivanja događaja primenjen u naosu Mileševe. Na zapadnom zidu, u drugoj zoni, dve monumentalne kompozicije iz ciklusa Stradanja dramatično odslikavaju Hristovu spoznaju da su ga napustili čak i apostoli - njegovi najbliži istomišljenici i sledbenici. U sceni Molitve u Getsimanskom vrtu, predosećajući svoj mučan kraj i ophrvan strahom svojstvenim ljudskom biću u sebi, Hristos se, klečeći, molitveno obraća Ocu da ga poštedi predstojećih patnji. Agonija se nastavlja u slici Izdajstva Judinog. Dok ga Juda grli u znaku izdaje i predaje dželatima, bučna gomila sveta što nosi baklje, trube, zastavice, tiska se oko Hrista vukući ga za rukave.

Posle Judine izdaje odvijalo se suđenje Hristu i Raspeće na krstu. Opet po neuobičajenom ritmu mileševskih kompozicija, Skidanje s krsta postavljeno je pod samom kupolom, na južnom zidu kubičnog postolja. Izvanrednom kompozicijom, na polukružnoj površini zida ukomponovano je izvijenno telo mrtvog Hrista, kojeg Bogomajka oplakujući pridržava za grudi, dok ga ostali učesnici scene skidaju s krsta. Hristova božanska priroda potvrđena je tek nakon njegove smrti na krstu, sahrane i vaskrsenja iz groba u kojem je bio tri dana. Scena Vaskrsenja, kad je Hristos razvalio vratnice ada i izveo iz podzemnog sveta praroditelje Adama i Evu, vidi se jednim delom na južnom zidu naosa iznad južne pevnice, ispod nove freske Tajne večere iz XVI veka. Mironosice na Hristovom grobu, naslikane najjužnom zidu zapadnog traveja, iznad ktitorske kompozicije, bile su prvi svedoci Hristovog vaskrsenja. Prelepi anđeo u belom, raširenih krila, sedi na velikom kamenu i vanvremenskom smirenošću nebeskog bića i glasnika svevečne istine o Hristovom vaskrsenju pokazuje prazan Hristov grob usplahirenim ženama koje su stigle da bi mirom prelile humku. Vaskrsenje Hristovo je u hrišćanskom učenju preduslov za buduće vaskrsenje svih pravednika, pa su pogledi vernika uvek okretani slikama vere u spasenje. Mileševski slikar je na slici Belog anđela na Hristovom grobu ostvario toliki stepen lepote umetničkog dela da on u isto vreme pobuđuje divljenje savršenstvu i istinsku nadu. U jevandeoskoj istoriji sledi zatim period Hristovog delovanja i boravka na zemlji posle vaskrsenja. U prvim susretima s apostolima Hristos je morao da odagna njihovu sumnju u svoje vaskrsenje.

Jedan od takvih događaja naslikan je u kompoziciji Neverovanja Tominog, samo donjim delom sačuvanog na najvišoj površini zapadnog zida priprate. Poslednje Hristovo javljanje apostolima pre Vaznesenja bilo je predstavljeno čak na istočnom zidu kubičnog postolja. Raspoznaje se deo slike u kojoj Hristos blagosilja svoje učenike šaljući ih na razne strane sveta da šire hrišćansko učenje.

Ciklus velikih jevanđeoskih praznika završava se monumentalnom slikom Uspenja Bogorodice, razvijenom prvobitno na celoj drugoj zoni živopisa na zapadnom zidu naosa. Zbog obrušavanja velikog dela zida, sačuvane su sa severne i južne strane samo neke predstave apostola koji su prisustvovali opelu Majci božjoj.

Živopis u većem delu oltarskog prostora Mileševe je uništen. U apsidi, zbog njene male visine, smeštene su samo dve kompozicije. Sudeći po fragmentima freske, u konhi apside bila je naslikana Bogorodica s anđelima i, u prvoj zoni, Poklonjenje arhijereja Hristu jagnjetu. Sačuvan je samo južni niz čuvenih hrišćanskih liturgičara, koji u simboličnoj liturgiji zahvalnosti prilaze Hristu žrtvi, nekada prikazanom kao dete na pateni, u centru apside. U tom delu povorke identifikovani su, po tekstovima na svicima koje nose: sveti Jovan Zlatousti, sveti Atanasije Veliki, sveti Nikola i sveti Grigorije iz Nise. Još šest svetih arhijereja naslikano je na istočnom paru pilastara. Oni stoje frontalno i blagosiljaju desnom rukom, a u levoj drže jevanđelja. Na čeonj strani severoistočnog pilastra preostalo je samo poprsje svetog Spiridona, dok su na istočnoj strani pilastra, okrenuti oltaru, predstavljeni sveti Grigorije Čudotvorac, u prvoj zoni i, u drugoj zoni, sveti Jovan Damaskin, delimično preslikan u XVI veku. Na jugoistočnom pilastru, od tri lika arhijereja, identifikovan je samo sveti Vavila, u drugoj zoni istočne strane pilastra.

Obično slikano u apsidi, Pričešće apostola u Mileševi je podignuto na zapadnu stranu kubičnog postolja. Veoma izbleдела freska preslikana je u XVI veku.

Potrbušja i pročelja potkupolnih lukova ukrašena su medaljonima sa poprsjima svetih mučenika i proroka. Najlepše su slikani proroci na istočnom luku, iznad oltarske pregrade. Prepoznaju se, među njima, slike proroka Jone i Ilije u trećem i petom medaljonu sjužne strane luka i, u istoj visini, sa severne strane luka, proroci: Jezekilj, Joil i Mojsije.

Sveti mučenici su smišljeno postavljeni na potkupolnim lukovima. Jer, kao što su svojom žrtvom učvrstili veru u Hrista, oni simbolično učvršćuju i crkvenu građevinu, pa su i naslikani na njenim osetljivim konstruktivnim delovima. Gotovo svi natpisi pored njihovih glava su izbrisani. Prepoznati su sveti Fotije i sveti Lavr, na južnom kraju zapadnog luka.

U celini, svetitelji jednakog ranga raspoređeni su, kao pandani, na naspravnim ili sučeljenim površinama zidova. U medaljonu iznadjužne pevnice je poprsje svetog Flora, a njegov drug, sveti Lavr, naslikan je takođe u medaljonu iznad severne pevnice. Ispod njih su, kao pandani, stojeće figure svetih ratnika Merkurija i Dimitrija sa južne, a svetog Nikite i Georgija sa severne strane. Na čeonim stranama zapadnog para pilastara sučelice stoje sveti Srđ i Vakh, sveti Artemije i sveti Jevstatije, sveti Jovan Preteča i Sveti Prokopije. Na zapadnoj strani istih pilastara naspramni su likovi svetog Nestora i nepoznatog svetog mučenika, svetog Andrije Stratilata i svetog Arete i, u prvoj zoni, svetog Ahilija, episkopa iz Larise, i svetog Nikole, episkopa iz Mire u Likiji. Na istočnoj strani severozapadnog pilastra, ispod kompozicije Sretenja, naslikani su, u paru, i gotovo uvek zajedno predstavljeni, ruski svetitelji Boris i Gleb, a pod njima Teodor Tiron i Teodor Stratilat, dok im je naspraman, na jugozapadnom pilastru, u dve zone predstavljen gorostasni lik apostola svetog Stefana Prvomučenika, koji je i veličinom izdvojen kao zaštitnik

dinastije Nemanjića i patron srpske države. Uvećan mu je značaj i time što je sučeljen jednako velikom Isusu Hristu na jugoistočnom pilastru.

Slikarstvo u pevnicama je veoma oštećeno. U svodu južne pevnice bile su kompozicije Tri Jevreja u užarenoj peći i Pokajanje Davidovo. Skoro doslovno su ponovljene na novom sloju fresaka iz XVI veka, dok se i u svodu severne pevnice samo delimično sačuvala scena Četrdeset sevastijskih mučenika na zaleđenom jezeru, takođe preslikana u XVI veku. Na istočnom zidu južne pevnice predstavljen je nepoznati mileševski iguman, koji se, sa nečitkim svitkom u ruci, molitveno obraća Bogorodici u konhi niše što je oštećena probijanjem prolaza u đakonikon. Zapadne strane pevnica ukrašene su slikama stojećih svetih apostola. Odeveni u hitone i himatione, oni drže savijene svitke u jednoj ruci, a drugom, uglavnom, blagosiljaju. Od trojice apostola u južnoj pevnici, samo je lice mladog apostola Tome dobro sačuvano, dok se, zbog oštećenja, dvojici apostola u severnoj pevnici ne vide ni lica ni natpisi.

Na zapadnom zidu naosa su četiri stojeća svetitelja. Na južnom kraju je sveti Stefan Novi, u monaškoj odeći, s diptihom i krstom u rukama. Tri ostala lika predstavljaju svete lekare. Pored svetog Stefana Novog je sveti Kuzman, mlad lekar, tek iznikle brade, sa skalpelom i kutijom za lekarski pribor u rukama. Čini nam se da je na obrušenom delu zida, pored svetog Kuzmana, stajao, kako su najčešće i predstavljeni, njegov brat i sveti lekar Damjan. Od nekadašnje predstave sada se vidi samo deo ogrtača oko lakta desne ruke, a, budući mlad, on nije naslikan na severnom delu ovog zida, kako se to mislilo.

Dva sveca na severnom kraju zapadnog zida naosa su starci, i to sveti lekari odeveni u karakterističnu odeću: tunike, preko kojih su uzane trake što sežu do kolena, i ogrtače. Levi svetitelj drži zatvoreno jevanđelje, a desni staklenu bočicu. Iako su natpisi pored njihovih glava izbrisani, mislimo da su tu, po preporukama o slikanju ikonografskih detalja iz starih slikarskih priručnika, bili predstavljeni sveti lekari Sampson i Kir. Sveti Sampson, osnivač bolnice u Carigradu, proslavio se mnogim isceljenjima bolesnika i putnika, zbog čega ga je carigradski patrijarh rukopoložio za prezvitera. Otkud jevanđelje u njegovim rukama, a verovatno i inspiracija Svetom Savi, osnivaču, prvih bolnica u Hilandaru i u Studenici, da se ovaj sveti lekar naslika u Mileševi.

Sveti Kir, prizivan naročito „pri osvećenju vode i jeleosvećenju“, drži staklenu bočicu za lekovitu tečnost kojom je postizao čudesna isceljenja. Da lijejošjedan sveti lekar, možda Pantelejmon, bio pored njih naslikan na obrušenom kraju ovog dela zida? Moglo bi se pretpostaviti, jer su sveti lekari u vizantijskim crkvama često slikani oko grobova, odnosno u onim prostorima hrama KOJI su imali sepulkralnu namenu, pa su i u Mileševi u blizini ktitorovog groba. No, osim opštih važećih pravila o slikanju svetih lekara, u Mileševi je na njihov izbor u nizu, pa i na broj, možda presudno uticao Sveti Sava kao utemeljitelj medicine u Srba.

Na severnom zidu zapadnog traveja, u prvoj zoni naslikani su sveti mučenici Hermogen, Mina i Evgraf. Oni stoje u odeći patricija i drže u ruci krst kao simbol svoga stradanja za veru. Na susednoj, zapadnoj strani severozapadnog pilastra, u prvoj je zoni slika svetog Nikole, čuvenog episkopa iz Mire u Likiji. Izuzetno poštovan svetitelj kod Srba je u arhijerejskoj odeći, blagosilja desnom rukom, a u levoj drži jevanđelje. Naspraman. mu je, na jugozapadnom pilastru, sveti Ahilije, episkop iz Larise, takođe u odeći arhijereja, koji blagosilja deonom rukom i drži jevanđelje u levoj.

Grob kralja Vladislava u jugozapadnom proetoru naosa bio je obeležen ne samo mermernim

sarkofagom već i simbolikom određenih fresaka naslikanih u tom delu hrama. Ktitorska kompozicija sadrži ideje zastupništva Bogorodice i donacije, što bi trebalo da obezbedi ktitoru vaskrsenje i spasenje duše i njen boravak u svetu blaženih posle smrti. Ideja o spasenju kroz vaskrsenje naglašena je i kompozicijom Mironosica na grobu Hristovom, koja ima sepulkralnu simboliku kad je naslikana u blizini groba. Jer, kao što je i sam vaskrsao iz svoga groba trebalo bi da Hristos sve pravednike, a tako i tu sahranjenog ktitora hrama, uvede u carstvo nebesko.

Za razliku od naosa Mileševe, gde su pojedinačno predstavljeni različiti redovi svetitelja, u priprati dominiraju slike svetih monaha, pustinožitelja i stolpnika, čijim su se nepokolebljivim žrtvovanjem i odricanjem od blagodatni zemaljskog sveta, a radi dostizanja najvišeg stepena u duhovnom usavršavanju i najvećih hrišćanskih vrlina, nadahnjivali i sledili ih i Simeon Nemanja i Sveti Sava. Kao većina naslikanih svetaca u priprati, i Nemanja i Sava su se odrekli vladarskog čina i bogatstva i, primivši monaški zavet, bogougodnim životom i čvrstinom vere dosegli mesto u carstvu nebeskom, a potomstvu ukazali na put spasenja.

Sveti stolpnici, stubovi vere i duhovne snage, bili su naslikani na zapadnom zidu priprate, iznad poprsja svetog Varlaama i svetog Jovana Posnika, i na sučeljenim površinama istočnog zida. Vide se sada samo fragmenti stupova na kojima u ovi sveti ljudi provodili život u tihovanju i podvizavanju.

U prvoj zoni zapadnog zida priprate, južno od ulaza u spoljnu pripratu, postavljene su stojeće figure nepoznatog velikoshimnika i svetih Onufrija i Makarija, ljutih pustinožitelja zaraslih u duge kose i brade, dok su severno od ulaza sveti monasi Jeftimije i Arsenije i pustinjak sveti Pavle Tivejski. Na susednoj površini severnog zida, iza povorke Nemanjića, stoje čuveni sveti monasi Sava Osvećeni, uzor svetome Savi, i sveti Antonije Veliki. Nad njima, kao na ikonama, poprsno su naslikani sveti monasi Gerasim, jedan monah izbrisanog imena, sveti Jovan Trehin i sveti Ilarion. Na istočnom zidu priprate su, u drugoj zoni, poprsja svetog Teoktista i svetog Joanikija.

Četvorica svetih monaha što stoje na južnom zidu u prvoj zoni fresaka, pored vizantijskog cara Jovana III Vataca, ostala su nepoznata, jer su u oštećenjima uništeni i natpisi pored njihovih glava. Pretpostavlja se daje drugi zdesna bio sveti Teodor Studit. Iznad njih su poprsno naslikani sveti Jovan Kalivit, sveti Aleksije Božji Čovek, možda sveti Varsanufije i sveti Joasaf.

Mileševska spoljna priprata sa južne i sa severne strane ima dve kapele, posvećene svetim ratnicima Dimitriju i Đorđu, i spratnu kapelu nepoznate posvete. Svi ovi prostori bili su oslikani u XIII veku. Međutim, samo su fragmenti izbledele fresake iz ciklusa sv. Dimitrija i sv. Đorđa preostali u bočnim kapelama, na zidovima što naležu na središnjem i glavnom prostoru, a u spratnoj kapeli otkriveni su delovi živopisa u prozorima i na lukovima. Na istočnoj strani južnog prozora nekadašnje spratne kapele nad eksonarteksom predstavljen je stojeći lik svetog Kuzmana Sirjanina. Arabljansko poreklo ovog svetog lekara pokazano je ne samo njegovom tamnom puti nego i turbanom od bele tkanine omotanom mu oko glave. Na njemu je odeća svetih lekara. U desnoj ruci, savijenoj na grudima, drži skalpel, a u levici ima okernu kutiju za lekarski pribor. U hrišćanskom svetu slavljena su čak tri para čuvenih svetih lekara Kuzmana i Damjana, nazvanih besrebrenici, jer su lečili besplatno. Jedni su porekom iz Rima, i slikani su kao mladi patriciji - kakav je lik svetog Kuzmana, a možda je bio i Damjan, u naosu Mileševe. Drugi par su takođe mladi svetitelji iz Ara-bije, a tako je naslikan sveti Kuzman u prozoru spratne kapele. Treći par istoimenih lekara slavljen je u Aziji.

Cela prizemna prostorija mileševskog eksonarteksa bila je oslikana predstavom Strašnog suda. Živopis je nestao na velikom delu obrušenog svoda i, uglavnom, na zapadnom i severnom zidu. Ipak, iz preostalog dela kompozicije naslućuje se majestetična vizija idejnog naručioca upućenog u najučenija eshatološka tumačenja hrišćanske crkve o Drugom dolasku Hristovom radi pravednog suđenja svim ljudima. Smatra se da je Sveti Sava idejni tvorac mileševske slike Strašnog suda, gde eu likovnim jezikom pretočene poruke iz čuvene Savine besede održane u Žiči novoizabranim episkopima srpske crkve. Na istočnom zidu ove nekada tamne prostorije, bez ijednog prozora, predstavljen je Isus Hristos kao Sudija kako sedi u kružnoj mandorli posutoj zvezdama. Okružen je horovima nebeskih sila: anđelima, arhanđelima, serafimima, heruvimima, prestolima i tronima. S leve i s desne strane molitveno mu se obraćaju Bogorodica i sveti Jovan Preteča, zastupajući ljudski rod. Po dužni temena svoda sedeli su apostoli kao svečani tribunal. Preostale su slike samo četvorice svetih apostola, iznad kojih stoje anđeli. Pozadina kompozicije, iznad Hrista i anđeoskih redova, bilaje ukrašena zlatnim listićima postavljenim u vidu kockica mozaika, kao i u naosu. Nebeska svetlost odvajalaje tako zonu u kojoj boravi Hristos s anđelima od zone pakla ispod njegovih nogu na istočnom i na celomjužnom zidu.

Slikana gamom zasićene karmin crvene boje, reka ognjena kulja od istočnog zida ispod Hristove predstave i nastavlja se na južnom zidu, odnoseći grešnike u pakao. Po grupama su odvojeni lažni proroci, lažni apostoli, nepravedni carevi, grešni episkopi i monasi. Sve njih anđeli gone na merenje duša. I zemlja i voda izbacuju svoje umrle da bi im se dosudilo prema sagrešenjima ili dobrim delima. I vizuelni i smisaoni kontrast paklu s južnog dela prostorije, što je goreo u crvenilu ognja, predstavljan je slikom raja na svetloj pozadini severne strane prostorije. Samo je deo scene vidljiv na istočnom kraju severnog zida, gde heruvim čuva ulaz u raj, u kojem su već pravedni razbojnik i starozavetni oci. Na istočnom zidu, severno od portala, arhanđeli stoje pored Ugotovljenog prestola, na kojem su oruđa Hristovog mučenja. Pod njima su u proskinezi, molitveno ispruženih ruku, prikazani Adam i Eva. Predstave svetih monaha i anđela zauzimale su potrbušja ojačavajućih lukova. Prepoznaje se lik svetog Save Jerusalimskog na istočnom luku.

Osmišljene do detalja jezikom slike, saopštene su vernicima u Mileševi ideje hrišćanske dogme od inkarnacije i ovaploćenja Hristovog, preko stradanja i vaskrsenja, do ponovnog dolaska na Strašnom sudu, ali i temeljne ideje o državnopravnoj i crkvenoj ideologiji Nemanjića. Sve je to pokazano kroz monumentalno i svečano mileševsko slikarstvo plastičnog stila XIII veka, koje po svojoj lepoti i umetničkim vrednostima pripada vrhunskim ostvarenjima pravoslavnog sveta srednjeg veka. Izradili su ga maestralni freskisti grčkog porekla, odnegovani u najvećim vizantijskim umetničkim centrima i školovani na tradicijama najznačajnijih epoha hrišćanske umetnosti. Vođeni svojim slikarskim nervom, oni su se nadahnjivali i likovnim ostvarenjima kasne antike i helenizma, ali i savremenim rešenjima vizantijskih umetničkih centara, prevashodno Soluna, s početka XIII veka. Bila im je bliska i tehnika mozaika, pa su ga oponašali kao tehniku bogatiju i raskošniju - na pozadu kompozicija slikanjem sitnih kockica i njihovim pozlaćivanjem. Uticaj muzivnog slikarstva vidi se i po uzanim tablicama s imenima svetaca postavljanim iznad njihovih ramena, ali se stil mozaičkog slikarstva prepoznaje i na tipovima lica nekih svetitelja i naglešnoj konturi čvretog crteža koja opisuje brižljivo islikavane forme.

U Mileševi je radilo više slikara različitih rukopisa i izvora nadahnuća. Najbolji među njima je slikar ktitorske kompozicije, Mironosica sa Belim anđelom na Hristovom grobu, Blagovesti i niza pojedinačnih svetitelja u prvoj zoni naosa. Inspirisan postulatima lepote klasične umetnosti, on je stvarao fizički lepe likove karakterističnih trouglastih glava niska čela, uzanih noseva i

malih usta, čija unutrašnja radost i suptilna senzualnost zrače iz široko otvorenih krupnih očiju, i blagih lica. Visok stepen portretnih osobina postizao je suptilnim i mekim islikavanjem kako istorijskih tako i svetih ličnosti. Boje je u debelim slojevima slagao jedne preko drugih, pa su postignuti blagi prelazi od zelenih senki, preko svetlih okera, do rumenila na obrazima.

Potpuno je drukčiji slikar viših zona potkupolnog prostora. Svete ličnosti u kompozicijama Skidanja s krsta, Misiji apostola, Sretenju, izražavaju naglašenu ekspresivnost dramatičnim pokretima tela i žestinom izraza na licu slikanim sa većom stilizacijom, brzim potezima i širokim nanosima jakih boja. Senke na licima su na jednoj strani zelene, a na drugoj smeđe, dok su na kraju isklikavanja svetlosni odsjaji označeni kratkim linijama bele boje. Ovom majstoru pripisuju se medaljoni na istočnom luku sa poprisjima svetitelja, gde se uočavaju njegovom rukopisu svojstveni četvorougaozni oblici glava sa visokim reljefnim čelima, malim i naglašenim očima, a debljim nosevima i usnama. Na žalost, u Mileševi su najviše uništena dela ovog majstora kompozicije i ekspresije.

Treći veliki slikar u Mileševi izradio je Uspenje Bogorodice i neke kompozicije u oltaru i u priprati. Okrenut savremenim umetničkim istraživanjima, on je u stilskom pogledu najnapredniji. Njegova pažnja najviše je usmerena ka obradi volumena oblika, što postiže čistim kolorističkim sredstvima. Na licima njegovih svetaca široka zelena senka suprotstavljena je svetlom okeru i rumenilu na obrazima.

Poreklo mileševskog slikarstva nije u nauci konačno određeno. To, za sada, nije ni moguće, jer nisu poznati niti sačuvani spomenici ni približno jednaki Mileševi po stilu i po kvalitetu. Ipak, velebnе mileševske freske inspirisale su naučnike na napor da se bar približe saznanju o izvorima umetničkih shvatanja mileševskih slikara i putevima koji su ih vodili u Srbiju. U solunskim spomenicima ranovizantijskog mozaičkog slikarstva, pre svega u crkvama Sv. Dimitrija i Sv. Đorđa, nastalim između IV i VII veka, zapažena su rešenja na čijem se izvoru nadahnulo najbolji mileševski slikar. Nasuprot njemu, briljantnom klasičaru, njegovi drugovi na ukrašavanju Mileševе drukčijih su shvatanja.

Daleke srodnosti sa mileševskim slikarstvom monumentalnog plastičnog izraza uočene su, u novije vreme, u retkim i slabo sačuvanim spomenicima solunskog slikarstva iz druge četvrtine XIII veka, kao u crkvi u selu Hortiatu blizu Soluna i na jednom mitropolijском arkosoliju u crkvi Sv. Sofije u Solunu. Ista opredeljenja umetnika ka plastičnom modelovanju oblika izražena su i na fragmentima fresaka u crkvi Sv. Petra i Pavla u Trnovu, nastalim u vreme bugarskog cara Ivana II Asena. Solun, po veličini i značaju drugi grad Vizantijskog carstva i centar ogromne umetničke tradicije, ponovo se ukazuje kao središte nove umetničke orijentacije i ishodište nekih stilskih rešenja koja su u Mileševi najuspešnije izvedena.

Mileševske freske nemaju direktne nastavljače ni u Srbiji ni u Vizantiji, ali se one ulivaju u raskošnu likovnu orijentaciju stvaranja monumentalne zidne slike plastičnog stila, koja je šezdesetih godina XIII veka dosegla svoju kulminaciju, i to ponovo u Srbiji na freskama Sopoćana. Tako su u srećnim okolnostima svekolikog uzrastanja mlade srpske države, u pregnantnoj stvaralačkoj klimi, mogla da budu ostvarena vrhunska slikarstva Mileševе i Sopoćana. I razlike u slikarskom rukopisu, i disonantnosti u razmerama, od gigantskih figura Isusa Hrista, Bogorodice, svetog Stefana Prvomučenika, do apostola ljudskih dimenzija u prvoj zoni, stapaju se u mileševskom živopisu u svečani sklad monumentalnosti i raskošnog kolorita čistih boja, elegancije i suptilne radosti.

Slikari spoljne priprate daleko zaostaju iza velikih majstora naosa i priprate, iako su se na njih ugledali stvarajući svoje freske oko 1236. godine. Oblikujući poučnu temu o strašnom sudu, oni su slikali patetične likove naglašenog unutrašnjeg doživljaja i oštih pokreta udaljavajući se od lepote i monumentalnosti slikarstva naosa. Njihova zagasita paleta, maslinaste senke na ivicama lica, s malo rumenila na obrazima, nemaju više nikakve sličnosti s raskošnim čistim bojama i modelacijom lica svetitelja u naosu i priprati. Tamna gama slikarstva spoljne priprate u službi je ekspresivnog ekspliciranja teme.

Prvobitno mileševsko slikarstvo je do XVI veka već bilo znatno oštećeno, pa se pristupilo ponovnom oslikavanju naosa novim slojem fresaka, koje se u nauci pripisuje slikaru i književniku Longinu i njegovoj slikarskoj družini, oformljenoj u obnovljenoj Pečkoj patrijaršiji. Nema pisanih svedočanstava o godini nastanka novih mileševskih fresaka, ali se one, po najbližoj srodnosti sa stilom mlađih fresaka u Bogorodičinoj crkvi u Studenici, datuju oko 1568. godine. Pažljivim nanošenjem freskomaltera, bez oštećenja nove freske su prekrile staro slikarstvo. Negde su čak ponovile i njegovu ikonografiju, kao na kompozicijama jevandeliste Jovana na jugoistočnom pandantifu, Tri mladića u peći ognjenoj i u Pokajanju Davidovom u južnoj pevnici, Četrdeset sevastijskih mučenika u severnoj pevnici a verovatno i na Krštenju Hristovom predstavljenom na južnom zidu zapadnog traveja. Negde se odstupilo i od prvobitnog rasporeda i od ikonografije kompozicija. Tako nova kompozicija Tajne večere prekriva na južnom zidu iznad pevnice staru sliku Silaska u ad. Na istočnoj strani kubičnog postolja nova slika Vaznesenja Hristovog postavljena je preko stare predstave Hristovog blagosiljanja apostola pre vaznesenja, dok je na zapadnom zidu kubičnog postolja, preko slike Evharistije, naslikan Silazak Svetog duha na apostole. Ponovljene su i neke pojedinačne slike svetitelja. Na severoistočnom pilastru s njegove istočne strane je slika svetog Jovana Damaskina, a sa zapadne strane, u drugoj zoni, delimično je obnovljena predstava arhandela Gavrila iz Blagovesti i ispod njega predstava Bogorodice u dve zone, koja se molitveno obraća Hristu na naspramnom jugoistočnom pilastru. Ona veoma podseća na Longinove slike Bogomajke. Možda je njegov i delimično sačuvani zapis „(gre) šni rab tvoj Vladičice“, ispisan kurzivnim slovima okerne boje na porubu donjeg kraja Bogorodičinog maforiona. Longinovim slikarima, međutim, ne pripada slikarska interpolacija na Hristovom licu sa predstave na jugoistočnom pilastru.

Izgleda da prilikom oslikavanja novim slojem fresaka u XVI veku nisu pokriveni svi oštećeni zidovi, pa su u XVII veku dalje živopisani neki delovi hrama. Fragmenti novog sloja fresaka vide se sada samo na severnom zidu đakonikona u delimično sačuvanom ciklusu svetog Stefana Prvomučenika. Čitljive su kompozicije: Prezviter Lukijan obaveštava episkopa Jovana o svojoj viziji; Episkop Jovan pronalazi mošti svetog Stefana; Prenos moštiju svetog Stefana na Sion. Iako slabo očuvano, čini nam se da je ovo slikarstvo delo majstora Radula, najpoznatijeg srpskog živopisca iz druge polovine XVII veka. Njegovom su rukopisu svojstveni karakteristični oblici glava svetitelja, način oblikovanja volumena lica, graficizam u oslikavanju kose. Solidno poznavanje anatomije pomagalo mu je da slobodnije postavi figure u pokretu, a pejzaž u pozadu razložen je bregovima stepenastih zaravni. Izgleda daje đakonikon u Mileševi oslikan novim slojem fresaka posle 1657. godine, novcem koji su mileševski monasi dobili kao pomoć od ruskog cara Aleksija. Da je Radul tom prilikom oslikao još neke zidove Mileševe može se pretpostaviti jer se njegov stil uočava i na nekim fragmentima fresaka pronađenim u toku najnovijih arheoloških radova obavljenih u manastiru.

Verovatno je u obnovi slikarstva u XVII veku na istočnoj strani severnog prozora spratne kapele nad eksonarteksom naslikan krst sa rasevetalom vrežom u donjem delu i tri poprečna kraka s ispisanim krsnim slovima. Ovakav krst sa kriptogramima simvoliše Vaskrsenje preko

Hristove krsne smrti i ima funeralni smisao u prostorima sepulkralne namene. Krst takođe ima moć da štiti od domena i da odgoni zle sile, pa je često i slikan u prozorima i na ulazima u hramove.

Radojka Zarić

Riznica

Manastir Mileševa je, kao izvorište svetosavskog kulta negovanog oko moštiju svetoga Save, a kasnije i kao sedište hercegovačkih mitropolita, zasigurno još od osnivanja imao bogatu riznicu, koja se stalno uvećavala hodočašćima vernika što su „darivanjem na čivot svetog Save“ izražavali nadu i veru u njihovu moć isceljenja i spasenja. Na žalost, i riznica je delila stradalnu sudbinu manastira i duhovnog centra, čiji su žar i blagorodno zračenje u narodu Turci pokušavali da ugase i poharama i požarima. O vrednostima u riznici malo se zna. U nauci se smatra da su u Mileševi čuvane i srednjovekovne srpske regalije, a putopisci pominju mnogobrojne ikone okovane srebrom i skupocene sasude.

Najveća svetinja bio je u Mileševi čivot za mošti Svetog Save, okovan srebrenom i zlatnom oplatom s figuralnim predstavama. Turci su ga spalili sa moštima svetitelja 1594. godine. Iz retkih istorijskih pomena vidi se da eu predmeti iz mileševske riznice pljačkani i raznošeni, ali i sklanjani pred velikim nesrećama u druge srpske centre i najudaljenije manastire obnovljene Pečke patrijaršije. Gde god su čuvane, mileševske svetinje su uticale na širenje i učvršćivanje kulta Svetog Save. Najstariji predmeti za koje se smatra da su pripadali mileševskoj riznici su krst od gorskog kristala, pripisan Svetom Savi, koji se čuva u manastiru Savini, gde u dospele i čestice moštiju svetog Đorđa, a predanje ih takođe vezuje za Svetog Savu. Žezlo „štap Svetog Save“ odneto je u riznicu manastira Svete Trojice Pljevaljske. U vreme robovanja pod Turcima, Mileševi su najznačajnije priloge darovali vladari i velikaši iz pravoslavnih zemalja. Srebrena čaša s iskucanim natpisom na rubu, poklon ruskog cara Mileševi iz 1558. godine, čuvanaje u riznici manastira Kuveždina. Izuzetnu vezenu plaštanicu poklonio je 1567. godine „grobu svetoga Save“ vlaški vojvoda Jovan Aleksandar. U XVIII veku odneta je u manastir Pakru, gde su čuvane i neke sasudi sakovane od srebra u Mileševi. Nema ni traga najstarijim ikonama iz Mileševe. Sada se u maloj zbirci izdvajaju kvalitetom samo tri.

Ikone sa predstavom svetog Spiridona i svetog Jovana Krilatog su odlična dela italokritskih majstora iz XVI veka, dokje treća ikona, s predstavom Bogorodice i svetog Jovana, delo domaćeg slikara Aleksija Lazovića iz 1837. godine.

Štamparija

Nemanjići, sa Svetim Savom na čelu, izuzetno su se trudili da prosvete svoj narod kako bi kroz evangelizaciju mogao da sledi pravi put hrišćanskog uzdizanja ka spasenju. Da bi utvrdili pravu veru u otačastvu i potomstvu, manastiri, a naročito vladarske zadužbine, bili su rasadnici kulture i pismenosti. Centar svetosavske duhovnosti, Mileševa je bila i jedno od najznačajnijih izvorišta pismenosti, sa čuvenom skriptorijom, a kasnije i štamparijom.

Malobrojne sačuvane knjige svedoče o slavnoj tradiciji negovanja pisane reči u ovom manastiru. *Prolog* pisan u vreme mileševskog igumana Spiridona 1264. godine čuvan je u Dečanima, dokje prepis *Nomokanona*, od monaha Germana iz 1295. godine, dospeo u Bukurešt. Manastir Tvrdoš posedovao je čak deset rukopisnih bogoslužbenih knjiga iz mileševske skriptorije. Mileševci su se trudili da očuvaju kultove srpskih svetitelja i pamćenje srpske državnosti u narodu u vreme robovanja pod Turcima pa su prepisivali i obnavljali stara i znamenita književna dela. Godine 1508. prepisana su Teodosijeva *Žitija Svetog Save*, a 1553. godine *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Danila II. Ipak, neophodne u služenju liturgije, najviše su prepisivane bogoslužbene knjige. Kako su rukopisne knjige prepisivane i ukrašavane

dugotrajnim i predanim radom mnogobrojnih prepisivača u skriptorijama bile i skupe i retke, pa su i ostale privilegija ljudi iz redova crkve i aristokratije, Mileševci su se odvažili na veliki poduhvat pokretanja štamparije u manastiru da bi otiskivanjem više primeraka približili knjigu većem broju čitalaca. U tom značajnom poslu štampanja knjiga ugledali su se na tada već čuvene štamparije Đurđa Crnojevića osnovane u Cetinju 1494. godine, na štampariju u Goraždu, a najviše na venecijansku štampariju Božidara Vukovića i njegovog sina Vincenca. Dalekovidni i preduzimljivi mileševski iguman jeromonah Danilo uputio je nekoliko monaha, vičnih kaligrafiji i pismu i dobrih poznavalaca tekstova koje je trebalo prepisivati, da se u Veneciji nauče tipografskom umeću i da za štampariju u Mileševi nabave prese i slova. U Prvoj mileševskoj štampariji, osnovanoj 1544. godine, najpre je otisnuta knjiga *Psaltir s posledovanjem*. U pogovoru knjige, pripreme i početak rada štamparije opisao je njen osnivač iguman Danilo poetskim rečima, usrdno moleći čitaoce da zbog eventualnih grešaka ne kunu njega, igumana Danila, i jeromonahe Mardarija i Teodora: „Nas koji smo se oko ovoga trudili blagoslovite, a ne kunite. Jer, nije pisao Duh Sveti, ni anđeo, nego ruka grešna i kalna iduhtužni, nesrećni i grešni". Godine 1546. štampan je Molitvenik (Trebnik), da bi, nakon prekida od desetak godina, pokretanjem Druge mileševske štamparije, 1557. godine, bio obnovljen tipografski rad i odštampana treća knjiga - *Psaltir s posledovanjem*. Mnogi primerci bogoslužbenih knjiga iz dve mileševske štamparije raznošeni su širom Balkana po srpskim manastirima - „hrišćanima za spasenje i očišćenje od svake nečistoće".

No, fluidnom sudbinom knjige, desilo se da nijedan primerak ni iz mileševske skriptorije ni iz štamparije nije sačuvan tu gde je nastao - u Mileševi. Mnoge se njene knjige nahode danas u bibliotekama evropskih metropola ili srpskih manastira. Veličinu i vrste fondova mileševske biblioteke danas je teško i naslutiti, jer je i ona delila sudbinu manastira i riznice.

Sada se u Mileševi, u zbirci starih knjiga, čuvaju dve, pisane rukom na hartiji: *Margarit*, donet 1666. godine iz Svete Gore, i *Triod*, prepisan u XVI veku u manastiru Dovolji, te tri štampane knjige: *Oktoih*, štampan 1494. godine u štampariji Crnojevića, *Triod Lazarevac*, štampan u Skadru 1563, i *Beogradsko četverojevanđelje* iz 1552. godine.

Srećom, Mileševa je sa svojim temeljnim vrednostima duhovnog izvorišta svetosavlja i remek-delima fresko-slikarstva nadživela sve nesreće koje su je zadesile u istoriji. Spaljivanje moštiju Svetoga Save nije zatrla izvore njegovog kulta, a freske Belog anđela na Hristovom grobu, portreti Svetog Save, Simeona Nemanje i kralja Vladislava u vizuelnom pamćenju Srba zabeleženi su kao najlepša dela nacionalne likovne baštine.

Radojka Zarić

IZABRANA LITERATURA

1. F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Vindobonae* 1858, 25-27, 71, 333.
2. G. Millet, *L'ancien art Serbe, Les eglises*; Paris 1919, 60-61, 64-65.
3. T. M. Dimitrijević, *Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblio-teka*, Spomenik SKA LIII (Sarajevo 1922) 115, 153, 155-167,
4. P. Popović, *Freske ktitora u manastiru Mileševa*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor VII (Beograd 1927) 95.
5. M. Vasić, *Žiči i Lazariia. Studije iz srpske umetnosti srednjeg veka*, Beograd 1928, 52.
6. G. Millet, *Etudes sur les eglises de Rascie. L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, 168-173.
7. A. Deroko, *Na svetim vodama Lima*, Glasnik skopskog naučnog društva XI (Skoplje 1932) 125-130.
8. S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skoplje 1934, 18. Đ. Bošković, Prikaz knjige: S. Radojčić.
9. *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Glasnik SND HV-HVI (1934), 393-394.
10. M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, Jugosloveneki istorijski časopis 3 (1937), 122-123.
11. N. L. Okunev, *Milesevo, pamtnik serbskogo iskustva*, Bizantinoslavica VII (Rgaha 1938), 33-107.
12. V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 189-192.
13. D. Medaković, *Grifika srpskih štampanih knjiga HV-HVII veka*, Beograd 1958,31-32,44,53,161-163.
14. R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika*, Beograd 1961,112-115, 128-129, 139, 158, 174.
15. A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1962, 51, 69-70.
16. S. Radojčić, *Mileševa*, Beograd 1963.
17. S. Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557-1614*, Novi Sad 1965, 128-131.
18. V. J. Djuric, *La peinture murale Serbe du XIII siecle, L'art byzantin du XIII siecle*, Beograd 1967, 156-159.
19. V. J. Đurić, *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu*, Zbornik za likovne umetnosti 4 (Novi Sad 1968), 82-83, nap. 45;
20. D. Milošević, *Srbi svetitelji u starom srpskom slikarstvu*, O Srbijaku (Beograd 1970), 152, 162-163, 228-229.
21. A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972, 265-271.
22. V. Šalipurović, *Mileševska štamlarija 1544-1557*, Prijepolje 1972.
23. V. J. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974, 36-37.
24. V. J. Đurić, *Mileševa i drinski tip crkve*, Raška baština 1 (Kraljevo 1975), 17-26.
25. I. Nikolajević, *Prijepolje i okolina u ranovizantijsko doba*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića III (Prijepolje 1976), 199-209.
26. S. Ćirković, *Prijepolje u srednjem veku*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića III (1976), 212-222.
27. R. Samardžić, *Druga pohara Mileševe*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića IV (1976), 153-159.
28. V. Šalipurović, *Prilozi za istoriju građevinarstva u srednjem Polimlju u XIX veku*, Beograd 1979.
29. M. Blagojević, *Zakon svetog Simeona i Svetoga Save*, Sava Nemanjić-Sveti Sava. Istorija i predanje (Beograd 1979), 129-164.
30. V. Korać, *Sveti Sava i program raškog hrama*, Sava Nemanjić-Sveti Sava (1979), 231-243.

31. D. Bogdanović, *Mileševa kao književno središte*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića IX (1981), 93-99.
32. V. J. Đurić, *Raško graditeljstvo; Srpsko slikarstvo na vrhuncu*, u: Istorija srpskog naroda I (1981), 394-395, 410-414.
33. M. Ćorović-Ljubinković, Uloga arhiepiskopa Save Nemanjića u osnivanju i razvijanju manastirskog kompleksa Mileševa, Seoski dani Sretena Vukosavljevića H (1982), 157-167.
34. R. Nikolić, *O grobu Svetog Save u Mileševi*, Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije XIV (1982), 182-190.
35. S. Radojčić, *Mileševske freske strašnog suda*, Odabrani članci i studije 1933-1978 (1982), 182-190.
36. Đ. Bošković - M. Čanak-Medić, *Neka pitanja najstarijeg razdoblja Mileševa*, Saopštenja XV (1983), 7-22.
37. S. Mojsilović-Popović, Istraživanja srednjovekovnog manastira - Manastir Mileševa, Saopštenja XV (1983), 25-33.
38. V. Korać, Rad jedne skupine majstora graditelja u Raškoj u HIII veku, Glas SANU SSSHHHIV (1983), 21-34.
39. V. Korać, *Mileševska spoljna priprata i njen odjek u arhitekturi Trnova*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 19 (1983), 17-39.
40. M. Janković, *Episkopije i mitropolije*, Beograd 1985, 89-91, 179-1.80.
41. M. Lukić, *Vodenica manastira Mileševa*, Saopštenja XIX (1987), 253-264.
42. Mileševa u istoriji srpskog naroda, međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja, juna 1985. (Beograd 1987).
43. Domentijan, *Život Sketoga Save*(priredila R.Marinković), Stara srpska književnost 4, Beograd 1988, 220-232.
44. Teodosije, *Žitije Svetoga Save* (priredio D. Bogdanović), Stara srpska književnost 5, Beograd 1988, 248-260.
45. O. Kandić, *Grobna obeležja u crkvi manastira Mileševa*, Saopštenja HHII-HHIII (1991), 103-111.
46. E. Zečević, *Istraživanja grobnice kralja Vladislava*, Saopštenja XXII-XXIII (1991), 113-126.
47. B. Živković, *Mileševa. Crteži fresaka*, Beograd 1992.
48. D. Popović, *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Beograd 1992, 48-60.
49. R. Zarić, *Fresko-slikarstvo u đakonikonu manastira Mileševa*, Glasnik društva konzervatora Srbije 16 (Beograd 1992), 96-99.
50. V. J. Đurić, *Srpska dinastija i Vizantija na freskama u manastiru Mileševi*, Zograf 22 (Beograd 1992), 13-27.
51. S. Popović, *Krst u krugu*. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1994, 164-171, 250, 290-294.
52. O istraživačkim i konzervatorskim radovima u Mileševi v. M. Janković u: Arheološki pregled 22 (1981); 23 (1982); O. Kandić, S. Popović, M. Lukić u: Glasnik društva konzervatora Srbije 8 (1984), 9 (1985), 10 (1986), 16 (1992), 17 (1993), 18 (1994); D. Bojanić u: Glasnik DKS 9 (1985); D. Mi-nić - O. Vukadin u: Glasnik DKS 18 (1994).
53. K. *Mano-Zisi, Mileševsko štamparstvo 1544-1557*. 450 godina od osnivanja štamparije u manastiru Mileševa, Prijepolje 1994.
54. V. J. Đurić, *Stari sjaj mileševskih fresaka*, Seoski dani Sretena Vukosavljevića 16 (1994), 103-106.
55. O. Kandić u: M. Čanak-Medić - O. Kandić, *Arhitektura prve polovine HIII veka*, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka. Korpus sakralnih građevina III, Beograd 1995.